

Religieuze rituelen bij overlijden en vlak na overlijden

Welke theologische notities hebben deze rituelen gemaakt tot wat ze zijn in de rooms-katholieke kerk in Nederland en bij de Turkse moslims in Nederland

Aangeboden aan:

Dr. N.M. Hijweege-Smeets

Godgeleerdheid

Universiteit van Utrecht

Eindwerkstuk van de Bacheloropleiding Godgeleerdheid, GG-DBT100

A.S. de Graaf

3513386

28 augustus 2012

Inhoudsopgave	Blz.
1. Inleiding	3
2. Theoretisch kader van rituelen	
2.1 Wat is een ritueel?	8
2.2 Wat zijn de functies van een ritueel?	11
3. De uitvoering van de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden	
3.1 Rooms-katholieke kerk in Nederland	12
3.1.1 Rituelen bij overlijden en vlak na overlijden	12
3.2 Turkse moslims in Nederland	18
3.2.1 Rituelen bij overlijden en vlak na overlijden	18
4. De functies van de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden	24
4.1 Rooms-katholieke kerk in Nederland	24
4.2 Turkse moslims in Nederland	25
5. Vergelijking overeenkomstige elementen in de uitvoering en functies van de rituelen bij en vlak na overlijden bij beide levensovertuigingen	27
6. Analyse en uitwerking theologische notities	
6.1 Visie op de oorsprong, het leven, de redding, de dood, en het hiernamaals van de mens binnen de rooms-katholieke kerk in Nederland	31
6.2 Visie op de oorsprong, het leven, de redding, de dood, en het hiernamaals van de mens bij de Turkse moslims in Nederland	34
6.3 Theologische notities die van invloed geweest zijn op de vorm van de uitvoering en de functies van de rituelen bij en vlak na overlijden bij beide levensovertuigingen	36
7. Conclusies en aanbevelingen	40
Lijst van geraadpleegde literatuur	43

1. Inleiding

Deze scriptie wordt geschreven als eindwerkstuk van de bacheloropleiding Godgeleerdheid. Het onderwerp van dit werkstuk is het religieus handelen bij overlijden en vlak na overlijden. Dit werkstuk beperkt zich tot het ritueel handelen van de rooms-katholieke kerk in Nederland en Turkse moslims in Nederland. Er wordt in kaart gebracht welke theologische notities ten grondslag liggen aan de vorm en de functies die de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden nu hebben. Onder theologische notities wordt in deze scriptie verstaan, een uitgewerkte visie of denkwijze over bepaalde onderwerpen binnen een religieuze groep op basis van hun religieuze bronnen. De nadruk ligt hierbij op de ziekenzalving binnen de rooms-katholieke kerk in Nederland en de rituele dodenwassing bij de Turkse moslims in Nederland.

Hieronder volgen een tweetal berichten die op deze twee rituele handelingen betrekking hebben en die laten zien dat deze nog steeds actueel zijn.

"De geur van muskus kwam uit haar neus

Een zuster vertelt in een interview dat zij had met het tijdschrift al-Yamaamah: Een meisje van twintig jaar verongelukte. Ogenblikken voordat zij stierf werd haar nog gevraagd naar haar toestand. Zij antwoordde: „Het gaat goed. Alle Lof zij Allah. Maar kort daarna stierf zij. Zij werd vervolgens gebracht naar een kamer waar de dodenwassing voor haar werd verricht. Toen wij haar op een houten plank legden en begonnen met het verrichten van de wassing merkten wij op dat haar gezicht straalde en opgesierd werd door een glimlach. Het leek alsof zij sliep. Er waren geen verwondingen, botbreuken of bloedingen te zien. Het vreemde was dat toen wij haar wilden optillen om de wassing te voltooien een wit vloeistof uit haar neus droop dat de kamer opvulde met de geur van muskus. Verheven zij Allah! Het was werkelijk de geur van muskus. Allen riepen we: „Allaahoe Akbar! Mijn dochter die een vriendin was van het meisje dat was overleden begon te huilen.

Ik vroeg de tante van het overleden meisje hoe zij tijdens haar leven was. Ze antwoordde: „Vanaf jongs af aan ging zij zorgvuldig om met haar gebeden. Zij keek nooit naar films en series. Zij keek überhaupt geen tv. Ook luisterde zij niet naar muziek en sinds haar dertiende vastte zij iedere maandag en donderdag. Ook wilde zij heel graag helpen bij het wassen van de doden. Maar daar is zij helaas nooit aan toe gekomen. Zij wordt nu zelf gewassen. Haar leraressen en vriendinnen spraken altijd over haar godsvrucht, goede manieren en gedragscode en zij wist indruk te maken op haar vriendinnen en leraressen, zowel tijdens haar leven als na haar dood.

De dichter sprak de waarheid toen hij zei:

Net alsof het kloppen van het hart tegen de persoon zegt: „Waarlijk het leven bestaat slechts uit minuten en seconden. Zorg er dus voor dat je voor jouw ziel bekendheid werft voordat je sterft. Want bekendheid onder de mensen (na jou dood) is als een tweede leven.

Al-yaqeen”¹

“Heesters ontving nog ziekenzalving

Johan Heesters, die op kerstavond overleed op 108-jarige leeftijd, heeft de ziekenzalving nog ontvangen. Die is aan de acteur en entertainer toegediend door de Beierse priester Konrad Schreiegg. De emeritus-stadspastoor van Starnberg, die al geruime tijd de zielzorg voor de van origine Nederlandse acteur op zich genomen had, zei gisteren tegen Bild: "Ik had een souffleur van boven, ben er meteen heengegaan. Ik wist dat hij zich op de laatste grote reis voorbereidde."

Schreiegg was er tevoren door Heester familie van op de hoogte gesteld dat de katholieke, in Duitsland zeer populaire toneelspeler met een beroerte in het ziekenhuis lag. Heesters, afkomstig uit Amersfoort en tot in zijn laatste levensjaar actief, wordt vrijdag begraven op het Nordfriedhof in München. Schreiegg zal ook de rouwplechtigheid leiden.

29-12-2011 | bron: Katholiek Nieuwsblad²”

De rituele wassing is heel belangrijk binnen de islam, zoals blijkt uit het bovenstaande nieuwsbericht. Ook blijkt uit dit bericht het belang van de daden die de persoon in haar leven verricht heeft en de toewijding aan Allah. Deze aspecten komen in het vervolg van dit werkstuk nog een aantal keren aan de orde.

Wat betreft de ziekenzalving blijkt uit dit nieuwsbericht dat hier ook in deze tijd nog aandacht aan besteed wordt. Uit het citaat van de pastor blijkt dat deze zijn taak en verantwoordelijkheid hierin zeer serieus neemt, hij vindt het heel belangrijk om de ziekenzalving te geven. Wat de ziekenzalving inhoudt en wat de betekenis hiervan is komt in dit werkstuk uitgebreid aan bod.

¹ <http://turkenonline.nl/verhalen-592357-quotde-geur-van-muskus-kwam-uit-haar-neusquot> (8-5-2012)

² http://www.cip.nl/nieuwsbericht_detail.asp?id=26439 (8-5-2012)

De vraagstelling van dit werkstuk is als volgt:

Welke theologische notities liggen ten grondslag aan de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden in de rooms-katholieke kerk in Nederland en bij de Turkse moslims in Nederland?

Deze vraag wordt beantwoord met behulp van de volgende deelvragen:

1. Wat is een ritueel en welke functies kan een ritueel vervullen?
2. Hoe ziet de voorgeschreven uitvoering van de rituelen die toegepast worden bij overlijden en vlak na overlijden eruit bij beide levensbeschouwingen?
3. Wat zijn de functies, ingedeeld in de noëtische functie, psychohygiënische en sociale functie (Menken-Bekius, 1998) van deze rituelen bij beide levensbeschouwingen?
4. Zijn er overeenkomsten in de vorm van de uitvoering en de functies van de rituelen te ontdekken?
5. Welke theologische notities hebben invloed gehad op de vorm van de uitvoering en de functies van rituelen bij overlijden en vlak na overlijden binnen de beide levensbeschouwingen?

Relevantie werkstuk

Het doel van dit werkstuk is om erachter te komen waarom de rituelen bij sterven en vlak na sterven binnen de rooms-katholieke kerk in Nederland en bij de Turkse moslims in Nederland de vorm en functies hebben die ze hebben. Welke theologische notities maken dat ze deze vorm hebben gekregen en dat de rituelen zijn zoals ze zijn en de functie hebben die ze hebben.

Het is van belang om dit te weten omdat er binnen de geestelijke verzorging, zij het nu nog mondjesmaat, men steeds meer in aanraking zal komen met andere religies. Er wordt binnen de geestelijke verzorging steeds meer gewerkt met een territoriaal systeem waarbij er verantwoording wordt gedragen voor een afdeling. Op deze afdeling komt men dan in aanraking met diverse religies. Dit geldt zowel voor de christelijke als de islamitische geestelijk verzorger. Het is daarom belangrijk om een gevoeligheid te ontwikkelen om elkaars rituelen en de achtergrond hiervan te begrijpen. Het is van belang om te weten welke theologische notities bij het spreken over de dood belangrijk zijn, vanuit welke achtergrond wordt er over de dood nagedacht en welke theologische notities zijn van belang om te bespreken. Door op de hoogte te zijn van elkaars rituelen en achtergrond wordt het beter mogelijk om op een juiste wijze in elkaars rituelen dienstbaar te zijn.

Verantwoording werkwijze

Gezien de vereiste omvang qua pagina's van dit werkstuk, moest een keuze gemaakt worden uit de diverse religies en religieuze stromingen. De keuze voor het uitwerken van het christendom en islam is gemaakt omdat Nederland van oorsprong een christelijk land is en omdat er steeds meer islamitische mensen in Nederland zijn en dus ook zullen sterven.³ Het zijn dus twee levensbeschouwingen die ruim vertegenwoordigd zijn in Nederland. Om het onderwerp verder af te bakenen is gekozen voor de stroming van het rooms-katholicisme binnen het christendom en de Turkse moslims in Nederland binnen de islam.

Indeling

In hoofdstuk twee wordt eerst een theoretische uiteenzetting gegeven over wat er verstaan wordt onder een ritueel en over welke functies een ritueel kunnen vervullen. Om erachter te komen waarom de rituelen zijn zoals ze zijn en de functie hebben die ze hebben, is in hoofdstuk drie een beschrijving gegeven van de voorgeschreven uitvoering van de rituelen die er zijn bij overlijden en vlak na overlijden binnen de rooms-katholieke kerk in Nederland en bij de Turkse moslims in Nederland. In hoofdstuk vier worden vervolgens de functies uitgewerkt. Aan de hand van deze beschrijvingen zijn er in hoofdstuk vijf een aantal overeenkomsten in vorm en functies uiteengezet. In hoofdstuk zes worden een aantal theologische notities aangewezen waarnaar de handelingen terug te voeren zijn, waaruit de handelingen ontstaan zijn. Van deze theologische notities is daarna onderzocht hoe daarover gedacht wordt binnen beide levensbeschouwingen, en vervolgens is er een analyse gemaakt hoe tot de aangewezen theologische notities is gekomen. In hoofdstuk zeven volgen de conclusies van dit onderzoek.

Bronvermelding

Voor zowel het ritueel van de ziekenzalving als het ritueel van de dodenwassing is het boek van Bot, *Een laatste Groet*, het startpunt geweest. In dit boek stonden veel verwijzingen naar andere boeken. Hiervan is gebruikgemaakt bij het schrijven van dit werkstuk. Ook werd er in dit boek verwezen naar een aantal boeken die ik al voor dit werkstuk gelezen had. Hierdoor ontstond er een vrij compleet beeld van de beschikbare literatuur over dit onderwerp. In het boek van Bot worden de gekozen rituelen duidelijk stap voor stap beschreven en ze worden ook geïllustreerd met veel foto's. De totstandkoming van dit boek heeft een aantal jaren geduurd. De schrijver heeft hiervoor een ruim aantal uitvaarten en rituelen meegemaakt en deze, met toestemming van de familie, mogen fotograferen. Mede door de foto's worden de rituelen concreter voor de lezers.

³ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 128.

Voor het ritueel van de ziekenzalving is in dit werkstuk uitgegaan van de liturgie zoals deze is vastgelegd in: *De ziekenzalving*, Nationale Raad voor Liturgie 1975. Er is op dit moment (2012) geen nieuwere officiële versie beschikbaar. Deze traditionele versie wordt momenteel nog steeds gebruikt. Maar naast de traditionele versie vindt de ziekenzalving steeds vaker in een modernere jasje plaats. De onderdelen worden bijvoorbeeld niet allemaal meer in de samenhang uitgevoerd, maar slechts één of enkele onderdelen ervan. Wat ook een belangrijke verschuiving is dat binnen de geestelijke verzorging de ziekenzalving steeds vaker uitgevoerd wordt door iemand die geen priester is. Het is dan geen officieel sacrament meer volgens de leer van de rooms-katholieke kerk in Nederland, maar krijgt meer een sociale functie. Omdat het geen officieel sacrament meer hoeft te zijn kunnen ook geestelijk verzorgers de ziekenzalving toepassen. De ziekenzalving door een priester wordt dus steeds meer een uitzondering. Ondanks deze verschuivingen is er in dit werkstuk voor gekozen om de officiële liturgie te beschrijven en als uitgangspunt te nemen. Dit omdat de onderdelen van de zalving en de theologische notities waarnaar ze verwijzen een vrij compleet beeld geven van de onderdelen op zich en ook de onderlinge samenhang van de onderdelen. De modernere versies zijn hier uiteindelijk ook weer naar terug te voeren.

Met betrekking tot de rituele dodenwassing bij Turkse moslims is uitgegaan van diverse boeken waarin deze beschreven wordt. Deze baseren zich op de Koran en Hadith waarin teksten staan die voorschrijven hoe iemand zowel in lichaam als in geest in een reine staat kan komen. Over het algemeen is de literatuur gericht op moslims uit diverse etnische achtergronden. Een aantal boeken brengt nuances aan in de rituelen op basis van etnische achtergrond. Een voorbeeld hiervan is het boek *Rouwen in zeven 'Nederlandse' culturen* van Sylvia Pessireron; hierin is een specifiek hoofdstuk gewijd aan Turkse moslims. Op basis van deze beschikbare literatuur is het ritueel van de dodenwassing bij Turkse moslims beschreven in dit werkstuk.

Voor de beschrijving van het theoretische kader is het boek, *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, uit 1998 van C. Menken-Bekius gebruikt.

Alle in dit werkstuk gebruikte literatuur is terug te vinden in de bijgevoegde literatuurlijst aan het einde van dit werkstuk.

2. Theoretisch kader rituelen

In paragraaf 2.1 zal uiteengezet worden wat verstaan kan worden onder een ritueel. In paragraaf 2.2 wordt vervolgens uiteengezet welke functies aan een ritueel toegekend kunnen worden. Deze uiteenzettingen zijn grotendeels gebaseerd op de theorie van Menken-Bekius zoals omschreven in het boek *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek* uit 1998.

2.1 Wat is een ritueel?

Over wat een ritueel is bestaat geen consensus. Hierdoor is het nodig dat elke schrijver een beargumenteerde keuze maakt om tot een werkdefinitie van de term ritueel te komen.⁴

Door Menken-Bekius wordt de volgende werkdefinitie van wat een ritueel is gebruikt: “*Rituelen zijn vanzelfsprekende, eenmalige of herhaalde, veelal symbolische handelingen, veelal vergezeld van bijbehorende formules en teksten, waarin de mens lichamenlijk en interactief betrokken is op een werkelijkheid, die in het ritueel present wordt gesteld.*”⁵

Hieronder worden de diverse aspecten van de definitie toegelicht.

Vanzelfsprekend

Vanzelfsprekend kan betekenen dat het zo hoort, dat het altijd op die manier gaat. Het kan echter ook betekenen dat het ritueel vanuit zichzelf spreekt, het ritueel op zich zegt iets.⁶

Eenmalig of herhaald

Een ritueel kan eenmalig of herhaald voorkomen. In het geval van een eenmalig ritueel is er veelal sprake van een ritueel dat aansluit bij een specifieke situatie en het ritueel heeft dan vaak een hoge symbolische waarde. Herhaalde rituelen zijn handelingen die telkens volgens voorgeschreven symbolische handelingen uitgevoerd worden.⁷

⁴ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 17.

⁵ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 26.

⁶ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 26.

⁷ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 27.

Symbolische handelingen

Een symbool is iets uit de waarneembare werkelijkheid, dat verwijst naar iets anders dat er niet direct is, maar in het symbool uitgedrukt wordt.⁸

Formules en teksten

Binnen een ritueel kan sprake zijn van rituele woorden: dit zijn teksten, gebeden en formules die vastgelegd zijn en tijdens het ritueel uitgesproken worden.⁹

Lichamelijk en interactief

In rituelen kunnen alle manieren waarop een mens met zijn lichaam communiceert, voorkomen. Horen, voelen, spreken, knielen, staan, liggen, optillen, wassen zijn voorbeelden van manieren waarop de mens met zijn lichaam communiceert. In een ritueel wordt er door een mens dus gecommuniceerd, wat een ritueel interactief maakt.¹⁰

Een werkelijkheid die present wordt gesteld

In het geval van religieuze rituelen wordt de werkelijkheid van een transcendente werkelijkheid verondersteld. Degene die het ritueel uitvoert reikt uit naar deze werkelijkheid en via symbolische expressie komt een beweging van deze werkelijkheid terug naar de uitvoerder.¹¹

Rituelen zijn altijd verbonden met de cultuur waarin het ritueel plaatsvindt. Rituelen dienen dus altijd vanuit deze context onderzocht te worden, ritueel en context kunnen niet losgekoppeld worden.¹²

Overgangsritueel

De vorm van ritueel die in dit werkstuk centraal staat is het overgangsritueel. Een overgangsritueel heeft als eigenschap dat het ritueel een overgang markeert van een bepaalde staat naar een andere staat. Deze overgang wordt begeleid op een vaste rituele manier. Deze manier is bekend bij de deelnemers aan het ritueel en roept herinnering en herkenning op. Hierdoor heeft het ritueel betekenis: als deze bekendheid en herkenning er niet zouden zijn dan zou het de deelnemers aan een ritueel niet veel zeggen. Quartier stelt dit in de context van een begrafenisritueel in de katholieke kerk. Als de aanwezige personen niet de achtergrond kennen, kan het ritueel niet de werking hebben die het zou

⁸ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 28-29.

⁹ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 31.

¹⁰ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 32-33.

¹¹ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 34-35.

¹² Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 39.

moeten hebben. Door Van Gennep (1999) is een theorie ontwikkeld die de overgangsrituelen indeelt in drie fasen: scheiding, transformatie en re-integratie.¹³

Het ritueel van de ziekenzalving bij sterven kan in termen van de werkdefinitie van Menken-Bekius als volgt omschreven worden. De ziekenzalving is een eeuwenoude (wel qua vorm verder ontwikkelde) eenmalige symbolische handeling die gebeurt onder het uitspreken van teksten, waarbij het lichaam interactief betrokken is en die verwijst naar een transcendente werkelijkheid van een aanwezige en zorgende God die betrokken is in het lijden van de stervende. De uitvoering en functie van de ziekenzalving is in de loop van de tijd wel veranderd maar de kern van symbolische betekenis is gelijk gebleven. Eerder werden er meer lichaamsdelen gezalfd en werd bij ieder lichaamsdeel een tekst uitgesproken. Tegenwoordig is dit vaak beperkt tot het voorhoofd en de handen onder het eenmaal uitspreken van de tekst. Maar de kern is nog steeds dezelfde, het is nog steeds een symbolische handeling waarbij teksten uitgesproken worden, het lichaam betrokken is en het verwijst naar dezelfde werkelijkheid van een God die betrokken is in het lijden van de stervende. De ziekenzalving zou in de drie fasen van Van Gennep als volgt benoemd kunnen worden vanuit de stervende zelf. De stervende maakt eerst deel uit van de levenden en de wereld om hem heen, de ziekenzalving kan eraan bijdragen dat hij hiervan losgemaakt wordt. Dit losmaken is alleen mogelijk doordat in het ritueel de aanwezigheid van God ervaren wordt waardoor de stervende de kracht en de moed kan krijgen los te laten. Na het ontvangen van het ritueel is de beleving van persoon vaak veranderd, hij kan een andere gemoedstoestand gekregen hebben. Deze maakt het mogelijk om het aardse leven los te laten, hier vrede mee te hebben en te sterven. Voor de mensen om de stervende heen kunnen de drie fasen als volgt omschreven worden. De stervende is eerst deel van hen, heeft dezelfde status in de groep. Door het ritueel van de ziekenzalving, het ervaren van God, het beleven met elkaar, kan de stervende losgemaakt worden van de nabestaande. In het ritueel kunnen emoties ervaren worden die hiermee gepaard gaan. Na het ritueel kan de relatie met de stervende en zijn positie in de groep veranderd zijn. Het ritueel maakt het mogelijk om het feit dat de persoon gaat sterven een plek te geven en afscheid te nemen van deze persoon.

Het ritueel van de dodenwassing kan in termen van de werkdefinitie van Menken-Bekius als volgt omschreven worden. Het betreft een volgens bepaalde regels (vanzelfsprekend) uitgevoerde eenmalige symbolische handeling waarbij niet specifiek vastgestelde, maar wel bekende teksten worden gebruikt. Het lichaam is betrokken, zij het niet interactief omdat de persoon al overleden is. Het verwijst naar een werkelijkheid van een rituele reinheid die nodig is om voor God te kunnen verschijnen. Ook dit ritueel is in te delen in de drie fasen van Van Gennep. Het lichaam van de overledene gaat van een ritueel onreine staat door de wassing naar een ritueel reine staat. Door de wassing is het

¹³ Quartier T., *Bridging the Gaps: An empirical Study of Catholic Funeral Rites*, Nijmegen, Radboud University, 2007, blz. 15-16.

getransformeerd en heeft het een nieuwe status gekregen. Dit geldt ook voor de overledene zelf, omdat er geloofd wordt dat de tijd tussen het sterven en de wassing voor de overledene geen fijne tijd is. Voor de nabestaanden is het zichtbaar omdat ze het ritueel kunnen zien voltrekken.

2.2 Wat zijn de functies van een ritueel?

Menken-Bekius geeft in onderstaand citaat aan wat een religieus ritueel uitdrukt.

“Een levensbeschouwelijk ritueel drukt het respect en het vertrouwen uit in een werkelijkheid die ons te boven gaat, die onze vrijheid fundeert, en erom vraagt dieper doorgrond te worden.”¹⁴

Bij rituelen zijn er altijd drie polen aanwezig: *het individu, de groep en het symbolisch betekenisstelsel*. Deze polen beïnvloeden elkaar voortdurend. Bij elk van de polen is een cluster van functies te plaatsen. Deze kunnen worden ingedeeld in: *de psychohygiënische functie, de sociale functie en de noëtische functie*. Deze drie functies samen worden de functiedriehoek van ritueel genoemd.¹⁵

Hieronder worden deze drie functies van de functiedriehoek van ritueel uitgewerkt.

De psychohygiënische functie

Met de psychohygiënische functie wordt onder andere de ordende dimensie van tijd, die een ritueel heeft, bedoeld. Een ritueel geeft vaak een ordening in de tijd aan. Iets houdt op en het nieuwe komt. Een ritueel op zichzelf is ook een afgebakend stukje tijd. In deze tijd is er ruimte en gelegenheid voor de emoties die betrokken zijn bij het ritueel.¹⁶ Voor het individu is het een afscheid nemen van iets dat bekend is, door het ritueel heen gaan, om vervolgens in een nieuwe fase uit te komen. Een mens verruilt een status die hij had voor een nieuwe status.

Rituelen kunnen een kanaal zijn om emoties te begeleiden en af te voeren.¹⁷

Ze kunnen ambivalente gevoelens over een situatie overbruggen.¹⁸

¹⁴ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 39.

¹⁵ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 40-41.

¹⁶ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 58-59.

¹⁷ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 64.

¹⁸ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 69.

De sociale functie

Een van de sociale functies van ritueel is dat ze de positie die een mens bekleedt in de samenleving, begeleidt. De mensen om de mens heen die het ritueel ondergaat, kunnen door het ritueel de nieuwe positie in de familie, groep etc. van degene die het ritueel ondergaat een plaats geven in hun systeem.

Noëtische functie

De noëtische functie gaat over het feit dat mensen bij het zien van een ritueel over dingen gaan nadenken en daardoor dingen in gaan zien. Het gaat over het symbolische betekenisstelsel van een mens. De noëtische functie kan ingedeeld worden in het wat en hoe van deze functie. Het wat, is de inhoud (uitvoering) van de rituelen en de gedachten die mensen daarbij hebben. Het hoe gaat over de manier waarop via deze rituelen kennis wordt overgedragen of verworven.

3. Uitvoering van de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden

3.1 Rooms-katholieke kerk in Nederland

De rooms-katholieke kerk is een van de ‘grotere’ kerkgemeenschappen in Nederland. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot en met de eerste helft van de twintigste eeuw maakte de rooms-katholieke kerk een bloeitijd door.¹⁹ Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw is het aantal gelovigen aan het afnemen. Ondanks dat is er een generatie die nog opgevoed wordt (is) binnen het rooms-katholicisme en deze wil de rooms-katholieke rituelen ontvangen bij terminale ziekte en dood.²⁰ Hieronder wordt beschreven hoe de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden uitgevoerd worden en wat de betekenis is van de afzonderlijke onderdelen en symbolen. Deze uitvoering is gebaseerd op de traditionele liturgie uit *De ziekenzalving*, Nationale Raad voor Liturgie 1975, zoals in de inleiding al vermeld is.

3.1.1 Rituelen bij overlijden en vlak na overlijden

De rituelen binnen de rooms-katholieke kerk rondom overlijden en vlak na overlijden zijn in te delen in de zorg en bezoepplicht van de zieke door de leden van de kerk, de ziekenzalving bij overlijden en gebeden na overlijden.

¹⁹ Geest van P., ‘Rooms-Katholicisme’, in: Hoekstra E.G., Krandenborg R. (eds.), *Rituelen in religieus Nederland: gebruiken van joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten in belangrijke levensfasen*, Baarn, Uitgeverij ten Have, 2001, blz. 110.

²⁰ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 22.

Zorg- en bezoekplicht van de kerk

De tekst waarop de zorg- en bezoekplicht van de kerk (het lichaam van Christus) is gebaseerd is de volgende tekst uit de Bijbel, 1 Korintiërs 12 vers 26 :

“Als één lid lijdt, lijden alle leden mede, als één lid eer ontvangt, delen alle leden in de vreugde.”

Het bezoeken en het bieden van liefdevolle zorg aan de zieke wordt gezien als een taak die eer doet aan Christus. Het doel van de bezoeken is om de zieke te laten merken dat hij deel is van een gemeenschap en er niet alleen voor staat. Het is een opdracht om dit te doen en hiermee de gemeenschapszin van de kerk uit te drukken. Het kan gezien worden als een uitwerking van het geloof. De meest nabije familie heeft een speciale taak. Zij hebben de taak om de zieke te sterken door gesprekken over het geloof en gezamenlijk gebed. Ook de kerk en de afzonderlijke leden worden opgeroepen om te bidden voor de zieke.²¹

De ziekenzalving

De ziekenzalving is één van de zeven sacramenten van de rooms-katholieke kerk die de mens ritueel begeleiden van wieg tot graf. De zeven sacramenten zijn doopsel, communie, vormsel, boete en verzoening, huwelijk, priesterschap en ziekenzalving. Een sacrament wordt gezien als een ritueel dat een uiterlijk zichtbaar teken is van innerlijke en geestelijke genade.²² Onder genade wordt in de katholieke kerk in Nederland verstaan Gods welwillende toenadering tot de mens. In het sacrament wordt de genade van God overgedragen aan de ontvangende persoon. De ziekenzalving bevat over het algemeen vier rituele momenten, de biecht, gelovig gebed en handoplegging, de zalving en laatste communie (viaticum).²³ Vaak is de ziekenzalving ingebed in een liturgie ook als dit thuis bij de zieke gebeurt. Door de katholieke kerk in Nederland zijn hiervoor vaste teksten en volgorden vastgelegd, waar een priester gebruik van kan maken. Hierin zijn diverse variaties mogelijk, tegenwoordig zijn hier ook eigentijdse uitvoeringen van. In deze versies is het symbolische betekenisstelsel gelijk gebleven maar de uitvoering van de handelingen enigszins aangepast. De ziekenzalving wordt gezien als een heilig sacrament. Het woord heilig staat over het algemeen voor het feit dat dit door wijding aan het goddelijke bijzonder is gemaakt, of dat het door God uitgekoren is. Het staat in verbinding met God en maakt het voor de mens mogelijk om in verbinding met God te komen.

Niet elk sacrament mag door iedere gelovige uitgevoerd worden. Het uitvoeren van de ziekenzalving is voorbehouden aan een priester. Een priester is een tussenpersoon van God en de mensen. Een priester heeft na een opleiding van ongeveer zes jaar van een bisschop de priesterwijding ontvangen.

²¹ *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen: De ziekenzalving en pastorale zorg rond de zieken*, Nationale Raad voor Liturgie, 1975, blz. 20.

²² Endt van-Meijling M., *Rituelen en gewoonten: Geboorte, ziekte en dood in de multiculturele samenleving*, Bussum, Uitgeverij Coutinho bv, 2006, blz. 23.

²³ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 23.

De priesterwijding is een van de hoogste treden in de kerkhiërarchie. Na de priesterwijding mag de priester de ziekenzalving bedienen.

Hieronder volgt een beschrijving van de traditionele ziekenzalving. Het begint met een openingsritus waarin de vrede van de Heer toegewenst wordt. De vrede van de heer is een staat van zijn waarin de mens in overeenstemming is met God zowel lichamelijk als geestelijk. De priester kan de zieke en de kamer besprenkelen met wijwater ter herinnering aan de doop en om zich te richten op Christus.

Wijwater is water dat gezegend is door de priester, hij heeft over dit water de zegen van God afgeroepen. Door middel van het wijwater komt dus de zegen van God bij degene die gezegend wordt, het is een middel om de zegen van God over te brengen. De aanwezigen worden toegesproken en er volgt gelegenheid tot schuldbelijdenis. Vaak zal dit een gezamenlijke schuldbelijdenis zijn.

Individuele schuldbelijdenis van de zieke vindt vaak vooraf plaats zodat de dienst niet onderbroken hoeft te worden. Onder schuldbelijdenis wordt verstaan dat iemand erkent dat hij iets gedaan heeft wat hij niet had moeten doen. De priester fungeert dan als een soort rechter en kan een boetedoening opleggen, zoals het opzeggen van een aantal gebeden. Nadat aan de boetedoening voldaan is volgt de vergeving van God en is de persoon vrij van schuld. Er volgt een schriftlezing en voorbede. In de voorbede worden zaken onder Gods aandacht gebracht die voor de mens belangrijk zijn, het is een belangrijk middel om contact te zoeken met God en met hem te communiceren. Na de voorbede legt de priester de handen op het hoofd van de zieke. Het opleggen van de handen is een middel om de werking van de Heilige Geest te bewerkstelligen. Eventueel wordt de olie die gebruikt gaat worden voor de zalving gezegend door de priester; dit kan ook al vooraf gebeurd zijn door een bisschop. De priester zalft de zieke op het voorhoofd en op de handen met een kruisteken. Hij pakt de olie uit het potje met zijn vingers, en raakt de persoon aan waarbij de olie van zijn vingers op het lichaam van de ontvanger komt. Olie werd vroeger gebruikt als geneesmiddel voor de huid. Olie heeft van nature een genezende werking, in de ziekenzalving staat de olie symbool voor de genezende en troostende werking van de Heilige Geest. De priester gebruikt het kruisteken omdat dit het belangrijkste teken binnen het christendom is. Het kruisteken staat binnen het christendom centraal als symbolisch teken van het lijden en sterven maar ook de overwinning op de dood door Jezus Christus. De mens heeft deel aan dit lijden en sterven en ook aan de overwinning van Jezus Christus. Tijdens de zalving spreekt de priester de volgende tekst uit:

*“Moge onze Heer Jezus Christus
door deze heilige zalving
en door zijn liefdevolle barmhartigheid
u bijstaan met de genade van zijn Heilige Geest.
Moge Hij u van zonden bevrijden,
u heil brengen en verlichting geven.”*

Daarna volgt een gebed om genezing, gevolgd door het Onze vader (gebed). In het gebed om genezing wordt aan God het verzoek voorgelegd om de zieke te genezen. Dit gebed is niet alleen gericht op lichamelijke genezing, maar is ook gericht op geestelijke genezing. In het geval van een stervende wordt er dus gebeden om lichamelijke en geestelijke genezing, waarbij lichamelijke genezing veelal niet meer verwacht wordt. Het Onze vader is een gebed dat letterlijk in de Bijbel staat. Het is een gebed dat Jezus Christus onderwezen heeft aan zijn discipelen toen zij Hem vroegen hoe ze moesten bidden. In dit gebed komen verschillende aspecten van gebed aan de orde. Aspecten die in dit gebed terugkomen zijn: lofprijzing van God, vragen om vergeving van schuld, vragen om voorziening in dagelijkse zaken, vragen om verlossing van het kwaad. Dit gebed wordt in alle stromingen van het christendom gebruikt en is dan ook het belangrijkste gebed binnen het christendom. De communie wordt uitgereikt en de dienst wordt afgesloten met een zegen.²⁴

Communie betekent het hebben van gemeenschap met het lichaam en het bloed van Jezus Christus door middel van het eten en drinken van brood en wijn. Er wordt geloofd dat Jezus Christus werkelijk aanwezig is in het brood en de wijn er dat er dus een daadwerkelijke fysieke gemeenschap plaatsvindt met Hem. Hierdoor ontstaat er ook een mystieke gemeenschap met Hem, de andere gelovigen en met de kerk. Dit drukt een gevoel van verbondenheid uit. In de zegen probeert de priester het goede van God mee te geven aan de aanwezigen door middel van het uitspreken van deze dingen over de aanwezigen.

Rituelen vlak na overlijden

Er zijn weinig voorgeschreven rituelen vlak na overlijden binnen de katholieke kerk in Nederland. Het enige dat als collectieve plicht wordt gezien is het bidden voor de overledenen. Dit gebeurt door vlak voor de begrafenis een avondwake te houden waarin plaats is voor gebed voor de overledene en zijn nabestaanden. Een avondwake is een bijeenkomst van nabestaanden waarin de levensloop van de overledene verteld wordt, waar gebeden wordt en om vergeving gevraagd wordt. Ook worden er teksten gelezen en liederen gezongen. Door de aanwezigheid van veel vrienden en bekenden kunnen de nabestaanden zich voor gaan bereiden op de begrafenis. De avondwake was in de jaren zestig van de vorige eeuw zeer gebruikelijk, later is de avondwake in onbruik geraakt. Er is wel een herleving te zien van de avondwake, zij het in aangepaste vorm.²⁵ Op de begrafenis wordt vaak een requiemmis gehouden. Dit is een mis die wordt opgedragen aan de doden. Er wordt geloofd dat door te bidden voor de overledenen het mogelijk is om hen te helpen om de tijd in het vagevuur te verkorten. Het vagevuur is een plaats waar volgens de katholieke leer een overledene naartoe gaat om uit te boeten voor dingen die hij in zijn leven nog niet uitgeoet heeft. Als dit klaar is dan kan hij naar de hemel,

²⁴ *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen: De ziekenzalving en pastorale zorg rond de zieken*, Nationale Raad voor Liturgie, 1975, blz. 32-40.

²⁵ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 29-30.

naar God. De requiemmis drukt uit dat Gods volk een gemeenschap is. De mensen hier op aarde, de mensen in het vagevuur en de mensen bij God zijn allemaal verbonden.²⁶

Teksten die gebruikt worden bij rituelen bij en vlak na sterven

In de liturgie voor de ziekenzalving uit 1975 staan verschillende teksten die bij de uitvoering van de onderdelen van de ziekenzalving gelezen kunnen worden. Hieronder wordt een selectie van die teksten toegelicht zodat duidelijk wordt wat de strekking van deze teksten is. De geselecteerde teksten worden in de liturgie aangegeven als de meest geschikte om te lezen voor stervenden. Dit kan plaats vinden in een eucharistieviering voor de stervende, bij ziekenbezoek, bij de ziekenzalving of een gebedsdienst met of voor de stervende.²⁷

Job 19 vers 23 – 27a

“Och, of mijn woorden toch werden opgeschreven, och, of zij kwamen in een boek, met een ijzeren stift in lood werden gegrift, voor eeuwig gehouwen in een rots! Maar ik weet: mijn Verlosser leeft en ten laatste zal Hij op het stof optreden. Nadat mijn huid aldus geschonden is, zal ik uit mijn vlees God aanschouwen, die ik zelf mij ten goede aanschouwen zal, die mijn eigen ogen zullen zien en niet een vreemde;”

Bovenstaande tekst drukt hoop uit op het zien van God, ondanks de ziekte die het lichaam heeft aangetast. Deze aantasting heeft geen invloed op het feit dat God gezien gaat worden.²⁸

1 Korintiërs 15 vers 12-20

“Indien dan nu van Christus gepredikt wordt, dat Hij uit de doden is opgewekt, hoe komen sommigen onder u ertoe te zeggen dat er geen opstanding der doden is? Indien er geen opstanding der doden is, dan is ook Christus niet opgewekt. En indien Christus niet is opgewekt, dan is immers onze prediking zonder inhoud, en zonder inhoud is ook uw geloof. Dan blijken wij ook valse getuigen van God te zijn, want dan hebben wij tegen God getuigd, dat Hij de Christus opgewekt heeft, die Hij toch niet heeft opgewekt, indien er geen doden opgewekt worden. Immers indien er geen doden opgewekt worden, dan is Christus ook niet opgewekt: en indien Christus niet is opgewekt, dan is uw geloof zonder vrucht, dan zijt gij nog in uw zonden. Dan zijn ook zij die in Christus ontslapen zijn, verloren. Indien wij alleen voor dit leven onze hoop op Christus gebouwd hebben zijn wij de beklagenswaardigste van alle mensen. Maar nu, Christus is opgewekt uit de doden, als eersteling van hen, die ontslapen zijn.”

²⁶ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 43-45.

²⁷ *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen: De ziekenzalving en pastorale zorg rond de zieken*, Nationale Raad voor Liturgie, 1975, blz. 102.

²⁸ Kroeze J.H., *Job*, in: B. van Oeveren, J. Vlaardingerbroek (eds.), *Tekst voor tekst, De Heilige schrift kort verklaard en toegelicht*, 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 272.

In deze tekst wordt de geloofsleer benadrukt en uitgelegd waarom deze waar is. Ook deze tekst drukt hoop uit voor de mensen die gaan sterven. Dat er een hoop is tot opwekking uit de dood.²⁹

2 Korintiërs 5 vers 6-10

"Daarom zijn wij te allen tijde vol goede moed, ook al weten wij, dat wij, zolang wij in het lichaam ons verblijf hebben, ver van de Here in den vreemde zijn – want wij wandelen in geloof, niet in aanschouwen – maar wij zijn vol goede moed en wij begeren te meer ons verblijf in het lichaam te verlaten en bij de Here intrek te nemen. Daarom stellen wij er een eer in, hetzij thuis, hetzij in den vreemde, Hem welgevallig te zijn. Want wij moeten allen voor de rechterstoel van Christus openbaar worden, opdat eenieder wegdrage wat hij in zijn lichaam verricht heeft, naar dat hij gedaan heeft, hetzij goed, hetzij kwaad."

In deze tekst wordt de hiernamaalsverwachting tot uitdrukking gebracht. Het verlangen naar God, en om bij Hem te zijn. Het oordeel van God over de daden van de mensen op aarde. Ook deze tekst is gericht op hoop en troost.³⁰

Johannes 6 vers 53-58

Jezus zeide tot hen: Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, tenzij gij het vlees van de Zoon des mensen eet en zijn bloed drinkt, hebt gij geen leven in uzelf. Wie mijn vlees eet en mijn bloed drinkt, heeft eeuwig leven en Ik zal hem opwekken ten jongsten dage. Want mijn vlees is de ware spijs en mijn bloed is de ware drank. Wie mijn vlees eet en mijn bloed drinkt, blijft in Mij en Ik in hem. Gelijk de levende Vader Mij gezonden heeft en Ik leef door de Vader, zo zal ook hij, die Mij eet, leven door Mij. Dit is het brood, dat uit de hemel nedergedaald is; niet gelijk de vadersen gegeten hebben en gestorven zijn; wie dit brood eet, zal in eeuwigheid leven."

Deze tekst drukt de verbondenheid uit met God. De belofte van hoop dat degene die bij Jezus horen eeuwig zullen leven.³¹

De teksten die veelal gebruikt worden in het geval van sterven zijn zoals hierboven beschreven allemaal voornamelijk gericht op de hoop op een hiernamaals met een vereniging met God. Ook komt de verwachting van het oordeel naar voren. Al met al zijn het allemaal teksten die hoop en troost

²⁹ Steenberg W., 'De eerste brief van Paulus aan de Korintiërs', in: A. Noordergraaf en J.P. Versteeg (eds.), *Tekst voor tekst: De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht*, 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 934.

³⁰ Zwanenburg L.G., 'De tweede brief van Paulus aan de Korintiërs', in: A. Noordergraaf en J.P. Versteeg (eds.), *Tekst voor tekst, De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht* 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 940.

³¹ Noordergraaf A., Zwanenburg L.G. 'Het evangelie naar Johannes', in: A. Noordergraaf en J.P. Versteeg (eds.), *Tekst voor tekst, De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht* 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 813-814.

kunnen bieden aan de stervenden. Ze maken onderscheid tussen het tijdelijke en het uiteindelijk en helpen om de gerichtheid op de losmaking van het tijdelijke te stimuleren.

3.2 Turkse moslims in Nederland

In de jaren '60 en '70 van de 20^e eeuw kwamen veel Turkse moslims als gastarbeider naar Nederland om te werken. Eerst keerden deze gastarbeiders vaak weer terug naar huis, maar later gingen de Turkse moslims zich steeds vaker permanent vestigen in Nederland en kwamen hun gezinnen ook hier wonen.³² In de jaren '70 en '80 zijn door hen eigen gebedsruimten opgezet. Leegstaande kantoorgebouwen en scholen werden gehuurd en ingericht als moskee. Sinds de jaren '90 worden er ook nieuwe moskees gebouwd. De diensten en het onderwijs worden geleid door een religieuze voorganger, de imam. Niet alle Turkse moslims gaan ook naar de moskee en ook is het onbekend of ze zich thuis aan de islamitische wetten houden. Bijna alle moslims volgen de rituele voorschriften die de overgangen in het leven markeren, ongeacht hoe gelovig ze zijn.³³ De rituelen bij sterven en vlak na het sterven worden dus veel toegepast onder de Turkse moslims in Nederland.

3.2.1 Rituelen bij overlijden en vlak na overlijden

De rituelen bij overlijden en vlak na overlijden bij Turkse moslims in Nederland zijn in te delen in diverse rituelen bij sterven en de rituele dodenwassing vlak na overlijden.

Rituelen bij overlijden

Er worden diverse rituelen uitgevoerd rond het moment van het sterven van een Turkse moslim in Nederland. Deze rituelen worden door diverse personen uitgevoerd. In dit werkstuk wordt alleen de bezoek- en verzorgingsverplichting van de familie en gemeenschap toegelicht.

Er bestaat in de islam een collectieve verplichting van de naasten en de gemeenschap om stervenden te bezoeken en tijdens het bezoek gebeden, een lofspreuk en de geloofsbelijdenis uit te spreken. De lofspreuk luidt: “Allah is de allergrootste” en de geloofsbelijdenis luidt: “Er is geen andere God dan Allah en Mohammed is zijn boodschapper”. Er wordt geloofd dat door deze gebeden Allah het sterven voor de stervende zal vergemakkelijken en ook dat de eventuele straf die de stervende te wachten staat in het hiernamaals hierdoor verminderd zal worden. Als mensen dit zelf niet kunnen vragen ze een imam om dit voor hen te doen. Door de bezoeker wordt dit bezoek gezien als een goede religieuze daad.³⁴ Deze bezoeken worden bij de Turkse moslims beperkt tot personen die de stervenden het meest liefheeft. Het bezoek bevat ook het reciteren van een tekst waarin de bezoeker

³² Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 127.

³³ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 128.

³⁴ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 130.

en de stervenden elkaar vrijwaren van elke zonde die ze tegen elkaar begaan hebben, zowel bekende zonden als niet-bekende zonden.³⁵

Het lijden van de stervenden wordt gezien als een beproeving van het vertrouwen op Allah en als een reiniging van het lichaam en de ziel. Er wordt geloofd dat de duivel verschijnt aan het sterfbed om de ziel te nemen en dat als de stervende een droge keel heeft, de duivel klaarstaat met een glas water dat de stervende alleen kan krijgen door het afzweren van zijn geloof. Dit wil men voorkomen door de stervenden regelmatig water te laten drinken onder het uitspreken van de geloofsbelijdenis of de lofspreuk.³⁶ Ook kan er sprake zijn van een gebed van berouw van de stervende.³⁷

Als het moment van sterven aangebroken is wordt de stervende op zijn rechterzij neergelegd met zijn gezicht gericht naar de Kaaba (het belangrijkste heiligdom van de moslims) in Mekka. Als dit niet kan, mag de overledene ook op zijn rug blijven liggen en worden de voeten richting de Kaaba gelegd, het hoofd wordt iets omhoog gehouden zodat het gezicht richting de Kaaba gericht is.³⁸ Daarna is het belangrijk dat de stervende de geloofsbelijdenis uitspreekt of als dat niet meer kan deze ingefluisterd krijgt door een familielid of een imam. Daarna kan de laatste adem uitgeblazen worden.

Het bericht van overlijden wordt direct bekendgemaakt aan de familie en de gemeenschap; dit gebeurt veelal mondeling. Ook wordt een afkondiging gedaan aan het einde van een gebedsdienst in de moskee waar de overledene toe behoort. Dit gebeurt snel zodat de hele gemeenschap mee kan doen aan de verplichting van de gemeenschap om voor de overledene te zorgen.³⁹

De dood wordt binnen de islam niet gezien als een eindpunt, maar als een punt in het bestaan van de mens. De gemeenschap heeft als plicht een overledene zo te verzorgen en te begraven dat de overledene rein zijn nieuwe leven in kan gaan. Dit gebeurt aan de hand van vastgelegde voorschriften.⁴⁰ Deze verzorging dient in soberheid en zonder publieke uiting van emotie en verdriet te geschieden. De rituele wassing neemt hierin een belangrijke plaats in. In de Koran staan voorschriften hoe een mens zijn lichaam en ziel zodanig kan reinigen dat hij in een ritueel reine staat

³⁵ Dessing N.M., *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 2001, blz. 143.

³⁶ Dessing N.M., *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 2001, blz. 142.

³⁷ Pessireron S., *Rouwen in zeven 'Nederlandse' culturen: Uitvaart- en rouwrituelen in de Antilliaanse, Chinese, Indonesische, Marokkaanse, Nederlandse, Surinaamse en Turkse cultuur*, Utrecht, SeramPress, jaar onbekend, blz. 37.

³⁸ Dessing N.M., *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 2001, blz. 142.

³⁹ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 130.

⁴⁰ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 130.

komt. Dit is dus een ritueel reine staat en heeft niets te maken met wat rein of niet rein is in het dagelijks woordgebruik.⁴¹

Rituele dodenwassing

Het lichaam van een overledene is volgens de islam ritueel onrein, omdat een overledene rein voor Allah moet verschijnen is de rituele dodenwassing noodzakelijk.

De plaats van wassing is niet voorgeschreven noch het aantal wassers. Vaak is het aantal wassers drie tot vijf omdat dit noodzakelijk is voor het tillen. Soms is er in de moskee een ruimte beschikbaar voor de dodenwassing maar veelal gebeurt dit ook in ziekenhuizen of uitvaartcentra. De rituele dodenwassing moet altijd uitgevoerd worden door moslims, in principe zal dit iemand uit de naaste familie zijn. Als algemene regel geldt dat er alleen gewassen mag worden door personen van hetzelfde geslacht. Als de naaste familie ervan af ziet kunnen verdere familie of mensen uit de gemeenschap deze taak op zich nemen. Soms worden er professionele mensen voor ingehuurd. Ook de dodenwassing wordt gezien als een goede religieuze daad waardoor de uitvoerende mens zelf dichter bij Allah kan komen. Veelal is niet bekend hoe de wassing moet gebeuren, daarom is er vaak een imam aanwezig. Deze wast zelf niet maar geeft aanwijzingen hoe het moet. Tijdens de wassing zijn familieleden die zelf niet wassen vaak wel aanwezig. Vrouwen bij vrouwen en mannen bij mannen, een strikte seksescheiding. Zij begeleiden de wassing met het zachtjes reciteren van de geloofsbelijdenis en de Koranteksten.⁴²

De wassers moeten zelf in ritueel reine staat zijn en doen voor het wassen de rituele kleine wassing. Dit houdt in dat met water de handen, hals, gezicht, mond, neusgaten, oren, nek, onderarmen en voeten gereinigd worden. Na deze wassing moeten ze de intentieverklaring uitspreken. Hierin zeggen ze welke religieuze plicht ze gaan uitvoeren, ze verklaren dat ze alles volgens de voorschriften zullen doen en ook dat ze zullen zwijgen over wat ze van de overledene te zien zullen krijgen. Door deze twee religieuze handelingen komen de wassers in reine staat, is de wassing geldig en krijgt de wassing zijn rituele betekenis. De wassing moet gebeuren met respect voor het lichaam, zo mogen ze het lichaam niet met het gezicht naar beneden leggen en wordt er aangeraden om lauw water te gebruiken.⁴³ Tijdens de wassing moet de overledene met zijn gezicht naar de Kaaba in Mekka liggen. Het lichaam dient vanaf de navel tot de knieën bedekt te blijven. Meestal worden eerst onreinheden

⁴¹ Pessireron S., *Rouwen in zeven 'Nederlandse' culturen: Uitvaart- en rouwrituelen in de Antilliaanse, Chinese, Indonesische, Marokkaanse, Nederlandse, Surinaamse en Turkse cultuur*, Utrecht, SeramPress, jaar onbekend, blz. 37.

⁴² Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 132.

⁴³ Dessing N.M., *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 2001, blz. 145.

verwijderd door het wassen van de anus en genitaliën met schoon water, hierbij wordt de buik zachtjes ingedrukt. Soms wordt ook een kleine wassing met schoon water uitgevoerd.⁴⁴

Daarna vindt de wel verplichte grote wassing plaats welke voor een volledig reine staat van de overledene moet zorgen. De dode wordt geheel met water begoten. Eerst over de rechterzijde daarna over de linkerzijde en altijd van boven naar beneden om te voorkomen dat al gewassen delen weer verontreinigd worden. In de praktijk gebeurt dit over het algemeen drie keer. In principe zou één keer voldoende zijn, maar het wordt als een goede daad gezien om dit meerdere malen te doen. Het gebeurt altijd een oneven aantal keren. Dit wordt gedaan omdat Allah één is en dus ook oneven. Het waswater voor de eerste wassing bevat meestal een alcoholvrije geurstof van musk, lotusbladeren of oranjebloesem. Musk is een (dierlijke)geur die gemaakt wordt uit een klier van een mannelijk muskushert. Deze geur is door Mohammed geprezen als de beste onder de parfums.⁴⁵ Lotusbladeren en oranjebloesem worden binnen de islam gezien als geneeskrachtig.⁴⁶

Het tweede waswater bevat meestal fijngewreven kamfer. Kamfer wordt genoemd in de geschriften bij de wassing van de dochter van Mohammed⁴⁷ en heeft eveneens een geneeskrachtige werking. Voor de derde wassing mag alleen volledig schoon water worden gebruikt. Tijdens het uitgieten van het water reciteert de leider van de wassing (veelal de imam), soms samen met de wassers en aanwezige familie zachtjes enkele Koranteksten. Na het afdrogen, waar geen speciale regels voor zijn, worden de lichaamsdelen die bij het dagelijkse gebed de grond raken, ingewreven met fijn gemalen kamfer.⁴⁸

Gebruikte teksten bij de rituelen bij sterven en vlak na sterven

Er wordt veel gebruikgemaakt van de lofspreuk “Allah is de allergrootste” en de geloofsbelijdenis “Er is geen andere God dan Allah, en Mohammed is zijn boodschapper”.

Dit zijn teksten en uitspraken die in het dagelijkse leven van een moslim een grote rol spelen en veel uitgesproken worden. Dus ook bij het sterven worden deze teksten veelvuldig gebruikt om de verhevenheid van Allah uit te drukken en de rol van Mohammed te bevestigen. Naast deze teksten worden ook een aantal Koranteksten bijna altijd gebruikt in het geval van sterven.

Dit zijn Soera 36, 113 en 114 uit de Koran.⁴⁹

Soera 36 is een lang hoofdstuk waarin een scheiding gemaakt wordt tussen de mensen die de wil van Allah doen en de gene die het niet doen. Wat het lot is van beiden en wat er staat te gebeuren. De

⁴⁴ Dessing N.M., *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 2001, blz. 148.

⁴⁵ <http://www.islamweb.net/emainpage/index.php?page=showfatwa&Option=FatwaId&Id=81572> (1-8-2012)

⁴⁶ <http://ieslaam.blogspot.nl/2010/09/het-genezen-van-magie.html> (1-8-2012)

⁴⁷ <http://al-yaqeen.com/va/vraag.php?id=785> (1-8-2012)

⁴⁸ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 136.

⁴⁹ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 130.

hiernamaalsverwachting wordt uiteengezet. Hieronder volgen enkele stukjes uit deze tekst ter verduidelijking.

36 Soera ja sien

“vers 11 en 12

Jij kunt slechts hem waarschuwen die de vermaning volgt en de Erbarmmer in het verborgen vreest. Verkondig hem dus vergeving en een voortreffelijk loon.

Vers 32

En zij zullen allen tezamen bij Ons worden voorgeleid.

Vers 51 en 52

Er wordt op de bazuin geblazen en dan komen zij uit de graven naar hun Heer aangesneld. Zij zeggen: Wee ons! Wie heeft ons uit deze rustplaats van ons laten opstaan?

Vers 53-58

Het is slechts één schreeuw en zij worden gezamenlijk aan Ons voorgeleid. Vandaag zal niemand in iets onrecht worden aangedaan. En aan jullie wordt slechts vergolden voor wat jullie hebben gedaan. Zij die in de tuin thuis zijn houden zich vandaag blij bezig. Zij en hun echtgenotes zijn in een schaduwrijke omgeving terwijl zij er op ligbanken achteroverleunen. Zij hebben vruchten en wat zij maar verlangen. Vrede is voor hen een welkomstwoord dat van de Barmhartige Heer komt.

Vers 63-65

Dat is de hel die jullie was aangezegd. Braad er vandaag in omdat jullie ongelovig waren. Vandaag verzegelen Wij uw monden, maar hun handen spreken tot Ons en hun voeten getuigen van wat zij begaan hebben.

Vers 81-83

Is Hij die de hemelen en de aarde geschapen heeft bij machte om iets te scheppen wat aan hen gelijk is? Ja zeker, Hij is de schepper, de wetende. Wanneer Hij iets wenst, is zijn bevel dat Hij er tegen zegt: Wees, en het is. Geprezen zij dus Hij wiens hand de heerschappij over alles is en tot wie jullie worden teruggebracht.”

In deze tekst wordt benadrukt dat Allah degene is die alles heeft geschapen, die alle macht heeft en degene is waar de mens uit voortkomt en ook weer naartoe gaat. Verder wordt er de voorstelling van de hemelse tuinen voor de gehoorzame en de hel voor de ongehoorzame uiteengezet. Gezien de dingen die beschreven worden in de bovenstaande tekst is het begrijpelijk dat deze gelezen wordt bij

een stervende. Het gaat over de dood en wat er na de dood gaat gebeuren. Dit is relevant op dat moment.

Soera 113 en 114 gaan beide over het zoeken van bescherming bij Allah.

113 Soera al-falak

“Zeg: Ik zoek de bescherming van de Heer van de ochtendschemering tegen het kwaad dat hij geschapen heeft en tegen het kwaad van de donkere nacht wanneer hij aanbreekt en tegen het kwaad van de donkere nacht van haar die op de knopen blazen en tegen het kwaad van een jaloerse wanneer hij jaloers is.”

114 Soera an-naas

“Zeg: Ik zoek bescherming bij de Heer van de mensen, de koning van de mensen, de God van de mensen, tegen het kwaad van de stiekeme influisteraar die de mensen in hun binnenste influistert, of hij nu tot de djinn of tot de mensen behoort.”

Ook deze teksten beschrijven de grootheid van Allah. En verder drukken ze uit dat de mens alleen bescherming bij Hem kan vinden tegen het kwaad, welk kwaad dit ook is. Woorden als de donkere nacht kunnen symbolisch tot iemand spreken die stervende is, het sterven kan voelen als een donkere nacht. Ook van deze teksten is te begrijpen dat deze gebruikt worden om de stervende hoop en moed te geven.

Teksten worden vaak gebruikt door mensen om zich mee te identificeren, situaties en personen die in de teksten benoemd en beschreven worden, kunnen herkenbaar zijn in het eigen leven. Mensen kunnen zich hiermee identificeren en hieruit hoop en troost putten dat God hen ziet zoals Hij degene of de situatie uit de tekst ziet. En ook dat Hij met hen zal doen zoals Hij ook met de mensen uit de tekst gedaan heeft.

In het volgende hoofdstuk worden de te onderscheiden functies van de rituelen uitgewerkt.

4. De functies van de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden

In hoofdstuk twee zijn de functies die een ritueel kan hebben beschreven aan de hand van de functiedriehoek van Menken-Bekius. In hoofdstuk drie zijn de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden voor beide levensovertuigingen beschreven. In dit hoofdstuk worden de functies die de rituelen vervullen voor beide levensovertuigingen uitgewerkt. De nadruk ligt hierbij op de ziekenzalving in de rooms-katholieke kerk in Nederland en de dodenwassing bij de Turkse moslims in Nederland. De overige rituelen worden wel genoemd maar niet verder uitgewerkt.

4.1. Rooms-katholieke kerk in Nederland

Psychohygiënische functie

De ziekenzalving in het geval van sterven is een ritueel wat behulpzaam kan zijn voor de stervende om tot losmaking van het huidige leven te komen, en om zich over te kunnen geven aan wat komen gaat. Het toewensen van de vrede van de Heer en de besprenkeling met wijwater kan voor de stervende een geruststellende werking hebben, dat hij weet dat hij in overeenstemming met is met God en dat de zegen van God via het wijwater aan hem overgedragen wordt. De schuldbelijdenis geeft de stervende de mogelijkheid om emotioneel vrij te komen van eventuele schuld die nog tussen hem en God in kan staan, zodat hij echt weet dat het goed is tussen hem en God en dat hij daar geen angst meer voor hoeft te hebben. De voorbede kan door de stervende als troostend ervaren worden omdat zijn zorgen en angsten bij God gebracht worden, omdat hier aandacht voor is. De schriftlezing zal ook gericht zijn op het benadrukken van de band die er is tussen God en de mens om zo de stervende te laten ervaren dat God nabij is en naar hem omziet. De aanraking tijdens de handoplegging en de zalving kan als troostend en verzorgend ervaren worden, dit als symbool voor de troost en zorg van God. Het symbool van de olie, wat zacht is en genezende eigenschappen bezit, draagt ook hieraan bij. De gebruikte tekst tijdens de zalving kan de stervende laten beseffen wat deze zalving inhoudt en uitzicht geven op de wat God voor hem wil doen. In de communie kan de gemeenschap met Jezus Christus en de gemeenschap met de andere gelovigen ervaren worden. De stervende hoort ergens bij en kan een gevoel van verbondenheid ervaren, hij is niet alleen. Door het ervaren van de bovenstaande handelingen kan de stervende de werkelijkheid ervaren zoals die is. De gevoelens en emoties die hiermee gepaard gaan kunnen doorleefd worden tijdens het voltrekken van het ritueel. De zorg van God, de troost van God en de verbinding met God kunnen ervaren worden. Door dit alles kan het makkelijker worden voor de stervende om los te laten en vrede te hebben met wat er komen gaat, en dit te ondergaan in de rust van het geborgen weten in God.

Sociale functie

Door de bezoeken, het bidden voor en de gesprekken met de zieken krijgt de zieke in de gemeenschap al een andere plaats. Het is iemand voor wie gezorgd moet worden, het is niet meer hetzelfde als voorheen. Door het bijwonen van de dienst van de ziekenzalving kan de gemeenschap de overgang van status van de persoon meemaken en een plaats geven in hun systeem. Ze zien tijdens het ritueel van de ziekenzalving dat de persoon overgedragen wordt aan God en een andere plaats krijgt. Ze beseffen dat het niet meer hetzelfde is als voorheen. Voor de gemeenschap zelf wordt het door het ritueel mogelijk om de persoon in de nieuwe status te gaan zien en te accepteren wat er gaat gebeuren. De persoon heeft tijdelijk een andere plaats in de gemeenschap maar maakt nog wel deel uit van de gemeenschap en na het overlijden blijft hij nog steeds deel uit maken van de gemeenschap van God. Na het overlijden is het enige wat de gemeenschap nog kan doen om de overledene te helpen en het bidden voor de overledene in de hoop zijn tijd in het vagevuur te verkorten. Hiermee heeft de overledene een nieuwe plaats gekregen in de gemeenschap, die van overledene waarvoor gebeden moet worden.

Noëtische functie

De manier waarop via deze rituelen kennis wordt overgedragen is over het algemeen dat door de rituele handelingen bepaalde geloofswaarheden die geleerd zijn in herinnering worden gebracht, waar vervolgens over nagedacht wordt en de betekenis ervaren. Door de uitvoering van de ziekenzalving door een priester, komt de betekenis, dat het echt is. De priester bemiddelt tussen God en de mensen. Door de besprenkeling met wijwater wordt de herinnering aan de doop en de zegen van God weer onder de aandacht gebracht. De schuldbelijdenis brengt de schuldenlast en de noodzaak tot redding naar voren. De handoplegging en de zalving brengen de herinnering aan de werking van de Heilige Geest naar voren. De requiemnis de verbondenheid onderling en de verantwoordelijkheid voor elkaar. De rituelen zijn dus allemaal symbolisch voor achterliggende geloofswaarheden. Op het moment van uitvoering worden deze uit de herinnering opgehaald en komen hier gedachten en gevoelens bij. Dit zal per persoon verschillen omdat dit afhankelijk is van het symbolische betekenisstelsel van een persoon. Als personen tot dezelfde geloofsgroep horen zullen zij een grotendeels overlappend betekenisstelsel hebben en dus ook dezelfde gedachten en gevoelens hierbij kunnen ervaren.

4.2 Turkse moslims in Nederland

Psychohygiënische functie

Het ontvangen van bezoek en het elkaar kwijtschelden van alle bewuste en onbewuste schuld is een belangrijk moment voor degene die gaat sterven. Hierdoor komen hij en de bezoeker in een schuldenvrije staat tegenover elkaar. Het gebed van berouw brengt de stervende tegenover God in een staat dat hij vergeven is, wat hem rust brengt. Op het moment dat hij op zijn rechterzij gelegd wordt in

de richting van de Kaaba en de geloofsbelijdenis uit gaat spreken of voor hem uitgesproken wordt, weet de stervende dat het einde gaat komen. Hij kan via het ritueel over gaan naar een gemoedstoestand van bereidheid om te sterven. Door het uitspreken van de geloofsbelijdenis kan hij zijn eigen redding bewerkstelligen. Dit biedt houvast bij het sterven.

Sociale functie

Door het bezoeken van de stervende krijgt de persoon al een andere plaats. Het is de plicht om een stervende te bezoeken en te verzorgen. De persoon functioneert al niet meer in het sociale systeem zoals hij eerst deed. Het is hun plicht om voor de stervende te bidden. Door het elkaar kwijtschelden van schuld komt de stervende in een schuldloze staat tegenover de bezoeker. Door het ritueel van de stervende richting de Kaaba leggen weten de omstanders dat hij spoedig gaat sterven en dat er na het sterven voor hen dan de plicht tot verzorging is. Door de dodenwassing gaat de persoon van een onreine staat naar een reine staat waarin hij God kan ontmoeten. Voor de nabestaanden is dan duidelijk dat de persoon een nieuwe status heeft gekregen en zij aan hun verzorgingsverplichting voldaan hebben.

Noëtische functie

Door te bidden voor de stervende en teksten op te lezen gelooft men dat dit Allah zal bewegen om het lijden tijdens het sterven, wat gezien wordt als een zuivering van de ziel, te verzachten. Het leggen van de stervende en ook als deze gestorven is richting de Kaaba in Mekka roept voor de stervenden en de gemeenschap een bepaald gevoel op van verbondenheid met Mekka. De Kaaba is het belangrijkste heiligdom, het is ook een religieuze plicht om daar een keer in het leven naar toe te gaan op bedevaart. Om in die richting te liggen is dus belangrijk omdat dit uitdrukt waar de stervende bij hoort. De rituele dodenwassing roept het beeld op dat de overledene naar God gaat en daarbij ritueel rein moet zijn. Het oneven aantal keren wassen verwijst naar de onevenheid van Allah. Het insmeren van de lichaamsdelen die bij het dagelijks gebed de grond raken met kamfer roept het beeld op dat het lichaam nog weer gebruikt gaat worden, dat de lichamelijke dood nu niet het einde is.

Via het uitspreken van teksten wordt de geloofsleer benadrukt en weer herhaald en uit de herinnering geroepen van wat al geleerd is. Via het liggen in de richting van de Kaaba in Mekka wordt het belang van deze plaats benadrukt. De rituele dodenwassing drukt het belang van rituele reinheid uit, ook dit is iets wat bekend is maar de kennis hierover wordt via dit ritueel weer naar boven gebracht. De rituelen bij sterven zijn veelal symbolisch en verwijzen naar de leerstellingen van de islam. Via de rituelen worden deze weer in de herinnering gebracht en benadrukt. Ook hier geldt dat de gemeenschap een gemeenschappelijk symbolisch betekenisstelsel heeft waardoor het mogelijk is om via de rituelen kennis over te dragen.

Aan de hand van de beschrijvingen van de uitvoering en de functies van de rituelen wordt in hoofdstuk vijf een vergelijking gemaakt waarin de overeenkomstige elementen zowel in de uitvoering als in de functies uiteengezet worden.

5. Vergelijking overeenkomstige elementen in de uitvoering en functies van de rituelen bij en vlak na overlijden bij beide levensovertuigingen

In dit hoofdstuk zal aan de hand van de voorgaande beschrijvingen van de uitvoering van de rituelen en de functies van de rituelen een vergelijking gemaakt worden tussen de rituelen. Hiermee worden vervolgens de overeenkomsten in zowel de uitvoering alsook in de functies uiteen gezet.

Vergelijking overeenkomstige elementen in de uitvoering en functies van de rituelen bij en vlak na overlijden bij beide levensovertuigingen

Vanuit bovenstaande omschrijvingen van de rituelen kunnen een aantal overeenkomsten in uitvoering aangewezen worden. Van deze overeenkomsten in de uitvoering wordt vervolgens uiteengezet op welke functies de nadruk ligt bij deze elementen bij beide levensovertuigingen. Deze overeenkomstige elementen zijn hieronder uitgewerkt in de tabel en worden daarna van tekstueel commentaar voorzien. In de tabel staat M voor moslims en K voor Katholieken.

Overeenkomsten in uitvoering	Psychohygiënische functie	Sociale functie	Noëtische functie
1. Collectieve bezoek- en verzorgingsverplichting		M/K verandering van rol stervende in de groep van gelijke positie naar een persoon waarvoor gezorgd moet worden	M. bezoek wordt gezien als een goede daad K. geeft uitdrukking aan het eren van Christus
2. Gebed voor de stervende		M/K rolverandering stervende naar iemand waar gebed voor nodig is	M/K gericht op de wens om het lijden te verminderen, nu en in het

			hiernamaals
3. Aandacht voor vergeving van zonden	M/K erkenning van eigen zondigheid, de zwaarte hiervan ervaren, het uitspreken van de zonde, het vragen om vergeving en het ervaren van vergeven zijn		M. gericht op vergeving van God en medemens K. gericht op vergeving van God
4. Gebruik van teksten uit heilige geschriften	M. door het uitspreken van de geloofsbelijdenis uitzicht krijgen op redding, dit als het ware kunnen bewerkstelligen K. door teksten doordrongen raken van redding en acceptatie		M. sommige teksten noodzakelijk voor redding K. nadruk op troostende werking teksten
5. Beperking aan wie het ritueel uit mag voeren		M/K door uitvoering door de aangewezen personen is voor iedereen de transformatie zichtbaar en geldig	M. zelfde geslacht en moet zelf ook ritueel rein zijn om kracht te hebben K. beperkt tot priester, wil het een echt sacrament zijn
6. Gebruik van symbolische hulpmiddelen	M. na overlijden, dus niet voor persoon in leven K. door ontvangen zalving met olie gaat de persoon over naar een aparte staat voor God, dit kan door de stervende beseft worden en daardoor troost bieden	M. door wassing met musk en kamfer wordt door de overledene ritueel reine staat bereikt K. door zalving wordt nieuwe status bereikt door de stervende	M. verwijst naar uitspraken profeet en Allah, dus het is goed om dit te gebruiken K. zalving met olie duidt op de zorg van God voor de stervende

1. *Collectieve bezoek- en verzorgingsverplichting.* Het doel is bij beide om de zieke te ondersteunen in zijn proces. Bij de Turkse moslims wordt dit ook gezien als een goede daad van de bezoeker, welke voordeel heeft voor de bezoeker. Dit voordeel voor de bezoeker heeft betrekking op de hiernamaals verwachting dat de goede daden meetellen hoe een mens na het sterven het hiernamaals binnen gaat. De staat waarin de bezoeker later zelf het hiernamaals binnen gaat kan hiermee dus verbeterd worden. Binnen de rooms-katholieke kerk is het een daad die uitdrukking geeft aan het eer brengen aan Jezus Christus. Eenieder maakt deel uit van de gemeenschap van Christus. De stervende krijgt binnen deze gemeenschap een speciale plaats waarin hij verzorgd wordt. De functies van deze overeenkomst verwijzen voornamelijk naar de oorsprong en het hiernamaals van de mens.

2. *Gebed voor de stervende.* De uitwerking van de gebeden is bij beide levensovertuigingen gericht op het verzachten van het lijden tijdens het sterven en op het verminderen van straf/boete in het hiernamaals. Het verzachten van het lijden tijdens het sterven heeft zowel betrekking op het lichamenlijk lijden alsook op het psychische lijden, dat het losmaken van alles wat dierbaar is met zich mee brengt. Bij de Turkse moslims telt het gebed ook mee als een goede daad. Binnen de rooms-katholieke kerk wordt dit gezien als een daad van naastenliefde en hiermee aan Christus, voor de stervende is het een middel om zich op God te richten. De functies van deze overeenkomst verwijzen voornamelijk naar de dood en het hiernamaals van de mens.

3. *Aandacht voor vergeving van zonde.* Bij de Turkse moslims is dit gericht op zowel het vergeven van de medemens als het vergeven vragen door de stervende aan God. Binnen de rooms-katholieke kerk ligt de nadruk op het vergeven vragen aan God. Voor beiden geldt dat het erkennen van de eigen zondigheid, de zwaarte hiervan ervaren, het uitspreken hiervan, het vragen om vergeving en het ervaren van vergeving een belangrijk emotioneel proces is wat ruimte maakt om verder te kunnen zonder de emotionele last van de zonde. De functies van deze overeenkomst verwijzen voornamelijk naar het leven en de redding van de mens.

4. *Gebruik van teksten uit heilige geschriften.* Voor beide geldt dat er geselecteerde teksten zijn die in het geval van sterven geschikt geacht worden en gebruikt worden. Bij de Turkse moslims is de geloofsbelijdenis zeer belangrijk, deze is noodzakelijk voor redding. Binnen de rooms-katholieke kerk is hier geen sprake van en zijn de teksten meer gericht op het troosten van de stervende. Bij de Turkse moslims is het verkrijgen van redding zelf te bewerkstelligen door acties, binnen de rooms-katholieke kerk ligt de nadruk meer op het accepteren van de redding waarvan een mens doordrongen kan worden door de teksten. De functies van deze overeenkomst verwijzen voornamelijk naar de dood en de redding van de mens.

5. *Beperking aan wie het ritueel uit mag voeren.* In het geval van de ziekenzalving beperkt dit zich tot een bevoegde priester om de zalving geldig te maken, niet iedereen mag dit doen. Wat betreft de rituele dodenwassing is er de beperking dat dit moet gebeuren door een moslim veelal van hetzelfde

geslacht, verder moet de wasser zelf ritueel rein zijn om de wassing geldig te maken. Dus bij beide levensovertuigingen is er een beperking van wie het ritueel uit mag voeren. Binnen de rooms-katholieke kerk is dit zeer beperkt, waardoor het een extra bijzonder wordt. Doordat een vertegenwoordiger van God het ritueel uitvoert kan de zieke er zeker van zijn dat het ritueel echt is en speciaal om te ontvangen. Bij de Turkse moslims is dit voor meer mensen toegankelijk. De wassing wordt ook gezien als een goede religieuze daad, waar de wasser zelf ook voordeel bij kan hebben. De functies van deze overeenkomst verwijzen voornamelijk naar het hiernamaals van de mens.

6. *Gebruik van symbolische hulpmiddelen.* Olie bij de rooms-katholieke kerk en musk en kamfer bij de Turkse moslims. Al deze hulpmiddelen hebben de eigenschap lekker te ruiken en verzorgend of genezend te zijn. Musk, kamfer en ook olie worden gebruikt omdat dit aangewezen producten zijn om te gebruiken vanuit de geschriften. Het aanbrengen van de olie en de aanraking die hierbij plaatsvindt bij de ziekenzalving staat symbool voor de nabijheid en zorg van God wat helend kan werken voor de stervende. De musk en kamfer hebben voornamelijk voor de nabestaande een geruststellende werking. Door de geur worden ze herinnerd aan het feit dat ze de overledene verzorgd hebben zoals voorgeschreven, wat voor hen heel belangrijk is. De functies van deze overeenkomst verwijzen voornamelijk naar de dood en het hiernamaals van de mens.

Binnen beide levensovertuigingen wordt de dood niet als eindpunt gezien. Er is bij beide hoop op een leven na de dood en de overtuiging dat een overledene voor God moet verschijnen. Voor het uitvoeren van de rituelen hebben beide levensovertuigingen vastgelegde regels hoe het ritueel uitgevoerd dient te worden. Deze zijn gebaseerd op de religieuze bronnen. Zoals uit het bovenstaande blijkt zijn er een groot aantal overeenkomsten aan te wijzen tussen de uitvoering en functies van de rituelen. Binnen deze overeenkomsten zijn nuanceverschillen aan te wijzen, zoals blijkt uit vorenstaande tabel. Bij de Turkse moslims ligt de nadruk meer op het feit dat door eigen handelingen dingen bereikt kunnen worden en dat dingen goed zijn omdat ze voorgeschreven zijn. Bij de katholieke kerk in Nederland ligt de nadruk meer op het geloof in God waardoor zonder eigen prestatie dingen ontvangen worden. Mede vanuit deze overeenkomsten worden in de volgende paragraaf de hieruit voortvloeiende theologische notities uiteengezet die van invloed geweest zijn op het concrete handelen en de aard van de beoogde verandering door de uitvoering van de rituelen.

6. Uitwerking en analyse theologische notities

Vanuit de uitvoering en de genoemde overeenkomsten van de rituelen worden hieronder een aantal theologische notities uiteengezet welke invloed gehad hebben op de vorm en de functies die de rituelen gekregen hebben. Die dus invloed hebben op de rituelen, die gemaakt hebben dat ze zijn zoals ze zijn. Dit zijn de volgende vijf theologische notities: *visie op de oorsprong, het leven, de redding, de dood en het hiernamaals van de mens*. In paragraaf 6.1 en 6.2 wordt uitgewerkt wat deze theologische notities inhouden voor beide levensovertuigingen. In paragraaf 6.3 wordt uitgewerkt hoe tot de bovenstaande notities gekomen is.

6.1 Visie op de oorsprong, het leven, de redding, de dood, en het hiernamaals van de mens binnen de rooms-katholieke kerk in Nederland

Oorsprong

De rooms-katholieke kerk gaat uit van een geloof in een schepping door God van zowel de zichtbare als de onzichtbare wereld. In de leer van de rooms-katholieke kerk gaat men ervan uit dat de schepping nog steeds volledig door God wordt gedragen.⁵⁰ De mens komt dus bij God vandaan en gaat ook weer naar God toe, deze wetenschap bepaalt de richting van het leven en het handelen van de mens.

Leven

De scheppende daad van God is niet beperkt tot het begin, maar duurt nog steeds voort. Zonder deze bemoeienis zou de schepping, en dus ook de mens, niet kunnen bestaan.⁵¹ God heeft de wereld om Zijn wil geschapen in een “staat van op-weg-zijn” naar de uiteindelijk bedoelde volmaaktheid.⁵² Door dit op weg zijn kan de mens leren en ook steeds meer liefhebben. Er wordt van uitgegaan dat iedere mens zondig is omdat elke mens afstamt van Adam en Eva, die zich van God afgekeerd hebben. Door afstamming is deze zonde overgedragen en heeft ieder mens redding nodig.⁵³ De katholieke kerk gaat ervan uit dat de mens niet door toeval is ontstaan, maar dat er een vooropgezet doel voor het leven is. Door dit vooropgezette doel krijgt het leven een aantal normatieve regels waarnaar geleefd dient te worden.⁵⁴ Het kwaad en het lijden worden gezien als een middel op de weg van de mens naar

⁵⁰ Catechismus van de Katholieke Kerk (Utrecht: Secretariaat Rooms-Katholieke Kerkgenootschap, 1995), nrs. 279-324.

⁵¹ Catechismus van de Katholieke Kerk (Utrecht: Secretariaat Rooms-Katholieke Kerkgenootschap, 1995), nrs. 300-305.

⁵² Catechismus van de Katholieke Kerk (Utrecht: Secretariaat Rooms-Katholieke Kerkgenootschap, 1995), nrs. 310.

⁵³ Catechismus van de Katholieke Kerk (Utrecht: Secretariaat Rooms-Katholieke Kerkgenootschap, 1995), nrs. 396-409.

⁵⁴ Gascoigne R., *Freedom and Purpose: An introduction to Christian Ethics*, New York, Paulist press, 2004.

God. Ze kunnen gebruikt worden om dichter bij God te komen.⁵⁵ Het leven op de manier waarop God het bedoeld heeft, leidt volgens de katholieken naar een staat van zijn die in de Bijbel omschreven wordt als de vrucht van de Geest: liefde, blijdschap, vrede, lankmoedigheid, vriendelijkheid, goedheid, trouw, zachtmoedigheid en zelfbeheersing.⁵⁶

Deze staat kan hier op aarde al bereikt worden en zal ook na de dood voortduren en uiteindelijk uitmonden aan het einde der tijden in een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, waar de doden opgewekt zullen worden en iedereen God in Zijn glorie zal zien.

Redding

De leer van de rooms-katholieke kerk is onderdeel van het christendom en gebaseerd op het leven van Jezus Christus.⁵⁷ Door in het verlossingswerk van Jezus Christus te geloven wordt de mens verlost van het kwaad en mag de mens in het hemels paradijs komen. In de dood van Jezus is de dood van elk mens betrokken en de scheiding tussen de mens en God en tussen mensen onderling is door zijn dood opgeheven. Dit wordt telkens herdacht en verkondigd in de eucharistie (het eten van het brood, en het drinken van de wijn), hierin worden de zonden vergeven en de eenheid met God hersteld. In het leven maakt de mens al deel uit van de dood van Jezus door het teken van de doop. Door betrokken te zijn bij de dood van Jezus is er hoop en vertrouwen, omdat de mens een kind van Adam is, dat hij niet verlaten zal worden door God in de dood.

Dood

Binnen het christendom wordt de dood dus weliswaar gezien als een einde aan het aardse (lichamelijke) leven, maar voornamelijk als het begin van een leven (van de ziel) in het paradijs bij God.⁵⁸

Een voorbeeld van een Bijbeltekst waarop dit gebaseerd wordt is 2 Korintiërs 5 vers 1.

*“Want wij weten, dat, indien de aardse tent, waarin wij wonen, wordt afgebroken, wij een gebouw van God hebben in de hemelen, niet met handen gemaakt, een eeuwig huis”.*⁵⁹

Binnen het christendom is er hoop op een opstanding van het lichaam. Jezus komt terug en zal de doden op wonderbaarlijke wijze uit hun graven opwekken. Dit is de reden dat er binnen het

⁵⁵ Lindeijer M., ‘The Canonical Assessment of Sanctity and The Concept of Heroic Virtue. Historical Development and Fundamental Questions’, in *Bijdragen* 66 (2005), blz. 65-87.

⁵⁶ *Handbijbel in NBG-vertaling 1951*, Uitgeverij NBG, 2002, Galaten 5:22, blz. 171.

⁵⁷ Geest van P., ‘Rooms-Katholicisme’, in: Hoekstra E.G., Krandenborg R. (eds.), *Rituelen in religieus Nederland: Ten Have*, 2001, *gebruiken van joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten in belangrijke levensfasen*, Baarn, Uitgeverij, blz. 108.

⁵⁸ Bowker J., *The meanings of death*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, blz. 89

⁵⁹ *Handbijbel in NBG-vertaling 1951*, Uitgeverij NBG, 2002, nieuwe testament blz. 162.

christendom veelal voor begraven gekozen wordt.⁶⁰ Een voorbeeld hiervan is te vinden in Johannes 5 vers 28 en 29.

*“Verwondert u hierover niet, want de ure komt, dat allen die in de graven zijn, naar zijn stem zullen horen, en zij zullen uitgaan, wie het goede gedaan hebben, tot de opstanding ten leven, wie het kwade bedreven hebben, tot de opstanding ten oordeel”.*⁶¹

Uit het vorenstaande blijkt dat de hoofdgedachte over de dood binnen het rooms-katholicisme gezien wordt als een lichamelijke dood, de ziel leeft door. De dood wordt gezien als een straf voor de zonde van de mens. Het lichaam speelt een belangrijke rol, omdat dit bij het vervullen van de hoop op opstanding, opgewekt zal worden volgens de tekst van de Bijbel waar het rooms-katholieke geloof op gebaseerd is.

Hiernamaals

In de tijd na het sterven en voor de opstanding gelooft men dat God de mens in een voorlopig getransformeerd “lichaam” doet verrijzen.⁶²

Het merendeel van de christenen is het hierover eens dat dit een voorlopige staat is, die niet volledig voldoet aan het mens-zijn.⁶³ De ziel van de mens verblijft in die tijd in het vagevuur waarin nog dingen die niet uitgeoet zijn in het aardse leven uitgeoet worden of gaat direct naar God.

Er is een verwachting dat Jezus terugkomt op dezelfde manier als Hij heen gegaan is, op de wolken.

Als Hij komt dan zal de opstanding plaatsvinden. Nadat de opstanding en de wonderbaarlijke hereniging heeft plaatsgevonden en het lichaam getransformeerd wordt naar een “verheerlijkt lichaam” vindt het laatste oordeel plaats. Het verheerlijkte lichaam is een spiritueel, niet vergankelijk lichaam van kracht en eer. In het laatste oordeel zal God alle mensen beoordelen op het feit of ze in Hem geloofd hebben of niet. Degenen die dit wel gedaan hebben gaan naar de hemel, degenen die het niet gedaan hebben naar de hel. De hemel en de hel worden gezien als fysieke plaatsen waar mensen met hun verheerlijkte lichaam verblijven. De hemel wordt gezien als in de aanwezigheid van God, de hel als de afwezigheid van God en wordt voorgesteld als een vuurpoel.⁶⁴ Er is geen mogelijkheid meer om uit de hel nog naar de hemel te komen.

⁶⁰ Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998, blz. 43.

⁶¹ *Handbijbel in NBG-vertaling 1951*, Uitgeverij NBG, 2002, nieuwe testament blz. 87.

⁶² Cornille C., *De wereldgodsdiensten over schepping, verlossing en leven na de dood*, Leuven, Davidsfonds, 1997, blz 106.

⁶³ Davis S.T., “Death and Afterlife”, in: Davis S.T. (ed.), *The resurrection of the Dead*, Hampshire, The Macmillan press ltd, 1989, blz.123.

⁶⁴ Obayashi H., ‘Death and Afterlife, perspectives of World Religions’, in: Obayashi H. (ed.), *Death and Eternal life in Christianity*, Westport, Greenwood publishing Group, 1992, blz. 115.

6.2 Visie op de oorsprong, het leven, de redding, de dood, en het hiernamaals van de mens bij de Turkse moslims in Nederland

Oorsprong

Volgens de islam is alles tot zijn gebracht door één realiteit (Allah) en is alles met Hem verbonden. Alles wat begrepen kan worden moet in verband gebracht worden met God om het goed te kunnen begrijpen. Alles wat in de hemel en op aarde is, is een teken van Allah, zo ook de mens.⁶⁵

Volgens de islam is een mens voordat hij geboren wordt bij God, vervolgens wordt hij geboren en komt hij in de fase waarin hij door naar Gods wil te (willen) leven verdiensten kan opbouwen voor de volgende fase.

Leven

Het aardse leven wordt gezien als onderdeel van een langer proces met verschillende fasen. Voor de mensen heeft God het doel dat ze het goed hebben in het bestaan. Dit kunnen ze alleen bereiken door echt zichzelf te worden. En echt zichzelf worden betekend meer op God gaan lijken en Zijn eigenschappen bezitten. Hoe een mens zich hierop toelegt in het aardse leven bepaalt hoe hij terugkomt bij God na de dood.⁶⁶

Dood

De islam ziet de dood als een einde van de fase waarin een mens de kans krijgt om zijn leven volgens het rechte pad te leven. Leven volgens het rechte pad brengt een mens dicht bij God. De dood wordt niet gezien als een straf maar slechts als een overgang van de ene naar de andere fase die God voor de mens bedoeld heeft.

Redding

Er wordt geloofd dat de overledene in het graf bezocht wordt door twee engelen. De ziel van de overledenen keert terug in het lichaam en de overledene gaat overeind zitten (er wordt soms ruimte gelaten in het graf om dit mogelijk te maken). Deze engelen stellen een aantal vragen die betrekking hebben op de godsdienst. Wie is je God? Wat is je religie? Wie is je profeet? Als deze vragen goed beantwoord worden dan volgt er beloning in het graf, zo niet dan volgt er straf in het graf. Over hoe dit eruitziet lopen de meningen uiteen. Als iemand overleden is, dan is hij los van het aardse en is er geen weg terug. De redding van een mens is dus te bewerkstelligen door het juist beantwoorden van de

⁶⁵ Obayashi H., 'Death and Afterlife, perspectives of World Religions', in: Obayashi H. (ed.), "Your Sight Today Is Piercing": *The Muslim Understanding of Death and Afterlife*, Westport, Greenwood publishing Group, 1992, blz. 125-126.

⁶⁶ Obayashi H., 'Death and Afterlife, perspectives of World Religions', in: Obayashi H. (ed.), "Your Sight Today Is Piercing": *The Muslim Understanding of Death and Afterlife*, Westport, Greenwood publishing Group, 1992, blz. 128.

vragen van de engelen. Dit is de reden dat het op de lippen hebben van de geloofsbelijdenis tijdens het overlijden zo belangrijk gevonden wordt.

Hiernamaals

Na de dood volgt een fase waarin een mens zich nog verder ontwikkelt op basis van zijn daden in het aardse leven, daarna verwachten de moslims een wederopstanding van het lichaam en het laatste oordeel. In de fase in het graf heeft de mens een soort interim-lichaam. Het lichaam wordt weer verenigd met de ziel bij de wederopstanding en zal voor God verschijnen op de dag des oordeels. In dit laatste oordeel worden de boeken met de daden van de mensen geopend en worden ze beoordeeld naar hun daden. Er is binnen de islam dus redding mogelijk door daden, deze daden worden mogelijk gemaakt door God in samenwerking met Zijn genade en wil. Het is hierin belangrijk dat de intentie waarmee de daden gedaan zijn, goed is. Het is mogelijk om vergeving te vragen voor verkeerde daden voor de dood, na de dood kan dat niet meer. Iedereen is verantwoordelijk voor zijn eigen daden zoals de volgende tekst laat zien:

Koran 99:7-9

“Wie ter grootte van een atoom goed deed, zal dit aanschouwen. En wie ter grootte van een atoom kwaad deed, zal dit ook aanschouwen.”

Degenen die God behagen mogen naar de hemelse tuinen van beloning, degenen die God niet behagen gaan naar het vuur van straf. Het vuur wordt gezien als een deel van de schepping van God. Als de huid wegbrandt dan wordt deze direct weer vervangen. Ook wordt het vuur door sommigen gezien als een leerschool. God zal altijd de mens naar zich toe blijven trekken, waardoor mensen op een gegeven moment uit het vuur kunnen komen doordat ze God steeds meer toegewijd worden. Sommigen zeggen dat het vuur voor eeuwig is. Na het oordeel moet iedereen over een smalle ladder over het vuur lopen. Mensen die goed bevonden zijn kunnen dit, mensen die niet goed bevonden zijn zullen in het vuur vallen. Beide, de tuin en het vuur, zijn imaginaire staten van zijn waarin de ziel is en zich laat zien aan zichzelf en anderen, dit in relatie tot zijn eigen echte natuur. De hemel wordt gezien als dicht bij de lichtbron van God en de hel als ver weg van de lichtbron van God. In de tuin zal er elke week een dag van bezoek zijn, waarbij ze God zullen zien. Iedereen ziet God dan naar zijn eigen capaciteit. In het vuur raken de mensen hun menselijkheid kwijt, maar ze zullen wel altijd blijven zien wat de bedoeling was dat ze zouden worden. Ze ondervinden grote conflicten in zichzelf.⁶⁷

⁶⁷ Obayashi H., ‘Death and Afterlife, perspectives of World Religions’, in: Obayashi H. (ed.), “Your Sight Today Is Piercing”: *The Muslim Understanding of Death and Afterlife*, Westport, Greenwood publishing Group, 1992, blz. 137-138.

Het lichaam is binnen de islam belangrijk omdat het lichaam in het graf en ook bij de wederopstanding weer verenigd wordt met de ziel van de mens. Het wederopgestane lichaam verschijnt voor God op de dag des oordeels en gaat mee het eeuwige leven in.

6.3 Theologische notities die van invloed geweest zijn op de vorm van de uitvoering en de functies van de rituelen bij en vlak na overlijden bij beide levensovertuigingen

Zoals hierboven reeds is aangegeven zijn de volgende vijf theologische notities van invloed geweest op de vorm van de uitvoering en de functies van de rituelen: *visie op de oorsprong, het leven, de redding, de dood en het hiernamaals van de mens*.

Hieronder wordt uiteengezet hoe aan deze notities gekomen is op basis van de elementen van de rituele handelingen in onderstaand schema. Daarna volgt een tekstmatige toelichting.

Er is ervoor gekozen om de indeling van de onderstaande tabel op basis van de notities te maken en wel in de volgende volgorde: *oorsprong, leven, redding, dood, hiernamaals*. De volgorde van de notities is op deze wijze gekozen omdat dit een logisch verloop van het leven van een mens is: van de oorsprong, via het leven en de redding, door de dood, richting het hiernamaals. De keuze om de tabel in te delen op notitie wijkt af van de volgorde van de tabel in hoofdstuk vijf. De zes overeenkomstige handelingen in hoofdstuk vijf en ook de overige handelingen verwijzen veelal naar meerdere notities, deze notities zijn apart uitgewerkt in paragraaf 6.1 en 6.2. Daardoor is het voor de indeling van onderstaande tabel duidelijker om een indeling te maken op basis van notitie in plaats van op handeling.

Notitie/ handeling	<i>Oorsprong</i>	<i>Leven</i>	<i>Redding</i>	<i>Dood</i>	<i>Hiernamaals</i>
<i>Turkse moslims in Nederland</i>	Liggen in de richting van Mekka	Schuldbelijdenis en vragen vergeving	Uitspreken geloofsbelijdenis	Gebed	Het uitspreken van de geloofsbelijdenis, drinken geven, de rituele dodenwassing
<i>Rooms-katholieke kerk in Nederland</i>	Bespreukeling met wijwater, bidden van het Onze vader gebed	Schuldbelijdenis en vragen vergeving	Eten van het brood en de wijn, gebruik van het kruisteken	De zalving met olie, gebed	Gebruik kruisteken, gebed

Visie op de oorsprong van de mens

Binnen beide levensovertuigingen heerst het idee dat de mens bij God vandaan komt en bij Hem hoort. Door de rooms-katholieke kerk wordt God gezien als een schepper en vader, en de relatie tussen God en de mens als een vader-kind relatie. Bij de Turkse moslims is het aspect van een vader niet aanwezig en wordt God meer gezien als schepper die het beste met de mens voor heeft en een pad voor hem voor ogen heeft. De overtuiging dat de mens bij God vandaan komt, wordt in de rooms-katholieke kerk uitgedrukt in de doop. Tijdens de ziekenzalving wordt verwezen naar de doop door middel van het sprenkelen van wijwater. Verder wordt er in het Onze vader gebed verwezen dat God de “vader” (en dus de oorsprong) van de mens is. Door het neerleggen van het lichaam in de richting van Mekka wordt uitdrukking gegeven aan het feit dat de mens bij God hoort en dus gericht moet zijn naar het heiligdom. De oorsprong van de mens ligt dus in God, daar hoort hij bij. Ook de collectieve bezoek- en verzorgingsverplichting (zie hoofdstuk vijf) drukt uit dat de mens bij zowel God als bij de gemeenschap van God hoort en hier zijn oorsprong heeft. De noëtische functie verschilt hierbij qua gerichtheid. Binnen de rooms-katholieke kerk is deze gericht op het eren van Christus en bij de Turkse moslims op het feit dat dit een goede daad is. Hierin komt het verschil in visie op hoe God gezien wordt tot uitdrukking.

Visie op het leven van de mens

Vanuit het ritueel zowel binnen de rooms-katholieke kerk als bij de Turkse moslims is er ruimte voor schuldbelijdenis. Dit is iets wat bij beide noodzakelijk is. Binnen de rooms-katholieke kerk wordt het leven geacht tot eer van God geleefd te worden. Als een mens dingen gedaan heeft die niet tot eer van God geweest zijn is hiervoor vergeving nodig om weer van deze last af te kunnen komen. Hiervoor is er binnen het ritueel plaats voor vergeving voor wat er in het leven gebeurd is. Voor de Turkse moslims geldt dat het aardse leven gezien wordt als een onderdeel van een totaallevens van de mens. Het aardse leven moet volgens het rechte pad geleefd worden. Dit bepaalt hoe een mens in het volgende leven van start gaat. Tijdens het aardse leven is er de mogelijkheid tot schuldbelijdenis en vergeving, daarna niet meer. Het ritueel van de schuldbelijdenis biedt dus ruimte om vergeving te krijgen voor dingen die in het leven niet goed gegaan zijn en vrij van schuld verder te kunnen. Vergeving van zonde is binnen de rooms-katholieke kerk alleen te bewerkstelligen door het reddingswerk van Jezus Christus, hierdoor is het vragen en krijgen van vergeving van zonde mogelijk. Dit verschilt van de visie van de Turkse moslims waarbij vergeving vragen niet gebonden is aan het bemiddelingswerk van een derde maar direct mogelijk is. Een verschil in de noëtische functie van het vragen van vergeving (zie hoofdstuk vijf) is dat het vragen van vergeving bij de Turkse moslims ook gericht is op het vragen en ontvangen van vergeving aan de medemens.

Visie op de redding van de mens

De visie op de redding van de mens is bij beide levensovertuigingen verschillend. Binnen het rooms-katholicisme is redding alleen mogelijk door geloof in het verlossingswerk van Jezus Christus. Door te participeren in de eucharistie krijgt de mens deel aan het lijden en sterven van Christus. Dit wordt uitgedrukt in de eucharistie van brood en wijn en het gebruik van het kruisteken bij de zalving. Bij de Turkse moslims is de geloofsbelijdenis noodzakelijk voor de redding. In het graf komen twee engelen om vragen te stellen, dan moet de geloofsbelijdenis op de lippen liggen. Dit komt terug in het ritueel op het moment van sterven. Op dat moment moet de stervende de geloofsbelijdenis uitspreken of moet deze voor hem uitgesproken worden als hij dit zelf niet meer kan. Bij de Turkse moslims is redding mogelijk door actie (het uitspreken van de geloofsbelijdenis) van de mens zelf, binnen het rooms-katholicisme kan dit niet door de mens zelf bewerkstelligd worden, maar is redding iets wat ontvangen wordt door geloof. De vergeving van zonde is binnen het rooms-katholicisme noodzakelijk voor redding. Bij de Turkse moslims is dit niet noodzakelijk maar wel gewenst, omdat dit een betere start geeft in het volgende deel van het leven (na de dood) van de mens. Teksten uit geschriften (zie hoofdstuk vijf) zijn voor beide levensovertuigingen belangrijk. Het verschil in zowel de psychohygiënische en de noëtische functie met betrekking tot de teksten over de redding van de mens is dat deze bij de Turkse moslims gericht zijn op en noodzakelijk zijn voor redding, in de rooms – katholieke kerk zijn deze gericht troost en het doordringen raken van het gered zijn.

Visie op de dood van de mens

De rooms-katholieke kerk ziet de dood als een gevolg van de zonde van de mens. Door zijn zonde moet de mens doodgaan. Het wordt gezien als een moeilijk proces waarin de nabijheid van God noodzakelijk is. Door de zalving met olie wordt de nabijheid en de troost van de Heilige Geest uitgedrukt. Hierdoor zal het lijden rond het sterven verlicht worden. Dit komt dus terug in het ritueel. De dood wordt binnen de islam gezien als een noodzakelijke fase in het totale leven van een moslim, het lijden rondom het sterven als beproeving van vertrouwen in Allah en een reiniging van het lichaam en de ziel. Er kan tijdens het sterven gebeden worden voor de stervende om het lijden te verzachten. De functies van de teksten (zie hoofdstuk vijf) die gebruikt worden tijdens het sterven verschillen op dezelfde manier als reeds omschreven onder het kopje visie op de redding van de mens. De noëtische functie van het gebruik van symbolische hulpmiddelen (zie hoofdstuk vijf) verschilt hierin dat de het gebruik van de musk en kamfer gebeurt en als goed bestempeld wordt omdat deze producten aangewezen zijn door de profeet en Allah terwijl de functie van de olie gericht is op het verwijzen naar de zorg die God voor de stervende heeft.

Visie op het hiernamaals van de mens

Zowel binnen de Rooms-katholieke kerk als bij de Turkse moslims is er hoop op een leven na de dood. In het ritueel van de ziekenzalving komt dit naar voren door bijvoorbeeld het gebruik van het

kruisteken wat verwijst naar het lijden van Christus en ook naar Zijn opstanding. Door deel te hebben aan de eucharistie wordt geloofd dat de mens deel heeft aan het lijden en ook aan de opstanding van Christus. Door de gebeden van de nabestaanden wordt verwacht dat de tijd van boetedoening in het vagevuur verkort kan worden. Er wordt op diverse manieren binnen het ritueel dus verwezen naar het hiernamaals van de mens. Binnen de islam wordt er geloofd dat gebeden en het uitspreken van de geloofsbelijdenis de straf in het hiernamaals kan verminderen. Het regelmatig drinken geven aan de stervende verwijst naar de verzoeking van de duivel vlak na het sterven. De rituele wassing is in zijn geheel een verwijzing naar het hiernamaals waarin de mens ritueel rein voor God moet verschijnen omdat dit voorgeschreven is in de heilige geschriften. De noëtische functie van gebed na overlijden is bij beide levensovertuigingen gericht op het verlichten van het lijden in het hiernamaals. Alleen bij de Turkse moslims is de noëtische functie van de collectieve bezoek- en verzorgingsverplichting (zie hoofdstuk vijf) gericht op het hiernamaals. En dan niet op het hiernamaals van de stervende maar van de bezoeker zelf. Het gebruik van de symbolische hulpmiddelen (zie hoofdstuk vijf) heeft bij de Turkse moslims de meeste invloed op het hiernamaals vanwege het feit dat de persoon na zijn dood vragen dient te beantwoorden en in een ritueel reine staat voor God moet verschijnen. De rituele dodenwassing met het gebruik van musk en kamfer is volledig gericht op het ritueel rein voor God verschijnen. De ziekenzalving is daarentegen meer gericht op de uitwerking wanneer de stervende nog in leven is.

De vijf bovengenoemde theologische notities zijn gevonden naar aanleiding van de bovenstaande analyse van de rituele handelingen, de functies en de betekenis die bij deze handelingen horen.

In het volgende afsluitende hoofdstuk zullen antwoorden geformuleerd worden op de deelvragen en de hoofdvraag van dit werkstuk en ook worden er aanbevelingen gedaan voor nader onderzoek.

7. Conclusies en aanbevelingen

In het laatste hoofdstuk van dit werkstuk worden antwoorden geformuleerd op de deelvragen en de hoofdvraag van dit werkstuk en worden er aanbevelingen gedaan voor nader onderzoek.

Deelvragen:

1. Wat is een ritueel en welke functies kan een ritueel vervullen?

Het antwoord op deze vraag is uitgewerkt in hoofdstuk twee van dit werkstuk.

Over de definitie van wat een ritueel is bestaat geen consensus. Menken-Bekius hanteert de volgende werkdefinitie: *“Rituelen zijn vanzelfsprekende, eenmalige of herhaalde, veelal symbolische handelingen, veelal vergezeld van bijbehorende formules en teksten, waarin de mens lichamelijk en interactief betrokken is op een werkelijkheid, die in het ritueel present wordt gesteld.”*⁶⁸

Zoals uit deze werkdefinitie blijkt zijn er verschillende typen rituelen. De rituelen in dit werkstuk betreffen overgangsrituelen waarbij een ritueel een overgang van één status naar een andere status markeert. Kort samengevat kan gesteld worden dat een overgangsritueel een handeling is die een transformatie bewerkstelligt van de oude status naar een nieuwe status, hierbij wordt gebruikgemaakt van hulpmiddelen.

De functies van rituelen kunnen ingedeeld worden in de psychohygiënische, sociale en noëtische functie van mevrouw Menken-Bekius. Deze indeling heeft betrekking op drie polen die bij een ritueel aanwezig zijn, het individu, de groep en het symbolisch betekenisstelsel.

2. Hoe ziet de voorgeschreven uitvoering van de rituelen die toegepast worden bij overlijden en vlak na overlijden eruit bij beide levensbeschouwingen?

Het antwoord op deze vraag is uitgewerkt in hoofdstuk drie van dit werkstuk.

De rituelen binnen de rooms-katholieke kerk zijn in te delen in de zorg- en bezoepplicht van de zieke, de ziekenzalving bij overlijden en gebeden na overlijden. De ziekenzalving bestaat uit vier rituele momenten, de biecht, gelovig gebed en handoplegging, de zalving en de laatste communie. De ziekenzalving wordt uitgevoerd door een priester die hiervoor bevoegdheid heeft.

Bij de Turkse moslims zijn de rituelen in te delen in diverse rituelen bij overlijden en de rituele dodenwassing vlak na overlijden. In dit werkstuk is alleen aandacht besteed aan de collectieve bezoek- en zorgplicht van de zieke en de rituele dodenwassing. De rituele dodenwassing bestaat uit het op een voorgeschreven manier wassen (meestal driemaal) van het lichaam van de overledene door moslims. Dit om rituele reinheid van de overledene te bereiken. Een voorwaarde hierbij is dat de wassers zelf ook ritueel rein zijn.

⁶⁸ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok-Kampen, 1998, blz. 26.

3. Wat zijn de functies, ingedeeld in de noëtische functie, psychohygiënische en sociale functie van (Menken-Bekius, 1998) van deze rituelen bij beide levensbeschouwingen?

Het antwoord op deze vraag is uitgewerkt in hoofdstuk vier van dit werkstuk.

Bij de rituelen in de rooms-katholieke kerk in Nederland komen alle drie de functies voor. De psychohygiënische functie is voornamelijk gericht op het losmaken van de bekende wereld. De sociale functie richt zich voornamelijk op het een plaats geven van de mensen om de stervende heen, dat alles anders wordt. De noëtische functie is voornamelijk gericht op de symbolische verwijzing naar geloofswaarheden (bijvoorbeeld de verbondenheid van God met de mens) die door de rituele handelingen weer in herinnering gebracht worden.

De rituelen bij de Turkse moslims bevatten ook alle drie de functies. De belangrijkste psychohygiënische functie is het ritueel van het liggen van het lichaam naar Mekka gekeerd en het uitspreken van de geloofsbelijdenis. De stervende weet dan dat het einde nabij is en door het uitspreken van de geloofsbelijdenis is de gelovige ervan verzekerd dat hij gered wordt. De sociale functie is gericht op vergeving van onderlinge schuld en het voldoen aan de zorgplicht voor de overledene die door de rituele dodenwassing de ritueel reine staat bereikt. De noëtische functie verwijst voornamelijk naar een leven na de dood waarin een mens rein voor God moet verschijnen.

4. Zijn er overeenkomsten in de vorm van de uitvoering en de functies van de rituelen te ontdekken?

Het antwoord op deze vraag is uitgewerkt in hoofdstuk vijf van dit werkstuk.

Er zijn een zestal overeenkomsten aan te wijzen in de uitvoering van de rituelen. Collectieve bezoeken en verzorgingsverplichting, gebed, vergeving van zonden, gebruik heilige teksten, beperking in wie het ritueel uit mag voeren, gebruik van symbolische hulpmiddelen. De noëtische functie van gebed bij sterven is bij beide onder andere gericht op verlichting van lijden in het hiernamaals. Ze hebben beide een psychohygiënische functie in de vergeving van zonde, en zich vergeven weten. De sociale functie wordt bij beide kracht bijgezet door een beperking in wie het ritueel mag doen. Als die persoon de rituele handeling uitvoert dan is het ritueel ook geldig en zichtbaar in de groep.

5. Welke theologische notities hebben invloed gehad op de vorm van de uitvoering en de functies van rituelen bij overlijden en vlak na overlijden binnen de beide levensbeschouwingen?

Het antwoord op deze vraag is uitgewerkt in hoofdstuk zes van dit werkstuk.

Uit een analyse van de elementen van de rituelen blijkt dat voor beide levensovertuigingen geldt dat er elementen zijn die naar dezelfde theologische notities verwijzen als bij de andere levensovertuiging.

Uit de in dit werkstuk beschreven rituelen bleek dat ze beide symbolische verwijzingen naar de oorsprong, het leven, de redding, de dood en het hiernamaals van een mens hebben.

De hoofdvraag:

Welke theologische notities liggen ten grondslag aan de rituelen bij overlijden en vlak na overlijden in de rooms-katholieke kerk in Nederland en bij de Turkse moslims in Nederland?

Deze vraag kan als volgt beantwoord worden:

Als conclusie van dit onderzoek kan gesteld worden dat onder andere de theologische notities over, oorsprong, leven, redding, dood en hiernamaals van de mens bij beide levensovertuigingen ten grondslag liggen aan de rituelen. De afzonderlijke elementen van de rituelen verwijzen symbolisch naar de denkwijzen over deze notities binnen de twee levensovertuigingen. Wat opvalt, is dat voor beide levensovertuigingen dezelfde notities aangewezen kunnen worden. Dit zijn dus centrale thema's die terugkomen in de theologische onderbouwing van de levensovertuigingen en in de rituelen. De hier benoemde theologische notities hoeven niet de enige te zijn, wellicht zijn er nog meer aan te wijzen.

Aanbevelingen

Aan het einde van dit werkstuk kunnen nog de volgende aanbevelingen gedaan worden voor aanvullend onderzoek. Gezien het feit dat de vijf benoemde theologische notities bij beide levensovertuigingen aan te wijzen zijn, zou verder onderzocht kunnen worden of dit voor andere levensovertuigingen met rituelen rond sterven ook geldt. Binnen het boeddhisme is er bijvoorbeeld het gebruik dat de stervende op zijn zij gaat liggen omdat Boeddha zo ook gestorven zou zijn.⁶⁹ Ook het hindoeïsme kent een afscheidsritueel waarbij water symbool staat voor vergankelijkheid en oneindigheid.⁷⁰ Er zou vastgesteld kunnen worden dat deze vijf theologische notities ook voor de andere levensovertuigingen gelden. Mocht dit zo zijn, dan zou met als uitgangspunt deze vijf theologische notities een naslagwerk gemaakt kunnen worden, waarin deze theologische notities per levensovertuiging uitgewerkt worden. En vervolgens kan worden vastgelegd hoe de rituelen plaatsvinden, wie ze uit mag voeren, welke elementen van het ritueel verwijzen naar welke theologische notities, en wat de nuanceverschillen binnen deze theologische notities zijn in de verschillende tradities. Dit naslagwerk kan dan een hulp zijn voor de geestelijke verzorger om op basis van het kennen van de nuanceverschillen tussen de notities in verschillende tradities beter dienstbaar te kunnen zijn in rituelen en gesprekken met mensen.

⁶⁹ <http://www.huisarts-migrant.nl/index.php/rituelen-rond-sterven-en-rouw> (3-8-2012)

⁷⁰ <http://www.uitvaart.nl/infoteek/de-plechtigheid/religie-en-rituelen/hindoes> (3-8-2012)

Lijst van geraadpleegde literatuur

Boeken

Bot M., *Een laatste groet*, Rotterdam, Marrie Bot, 1998

Bowker J., *The meanings of death*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Cornille C., *De wereldgodsdiensten over schepping, verlossing en leven na de dood*, Leuven, Davidsfonds, 1997

Catechismus van de Katholieke Kerk, Utrecht: Secretariaat Rooms-Katholieke Kerkgenootschap, 1995

Davis S.T., 'Death and Afterlife', in: Davis S.T. (ed.), *The resurrection of the Dead*, Hampshire, The Macmillan press ltd, 1989, blz.119-144.

Dessing N.M., *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 2001.

Endt van-Meijling M., *Rituelen en gewoonten: Geboorte, ziekte en dood in de multiculturele samenleving*, Bussum, Uitgeverij Coutinho bv, 2006

Gascoigne R., *Freedom and Purpose: An introduction to Christian Ethics*, New York, Paulist press, 2004.

Geest van P., 'Rooms-Katholicisme', in: Hoekstra E.G., Krandenborg R. (eds.), *Rituelen in religieus Nederland: gebruiken van joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten in belangrijke levensfasen*, Baarn, Ten Have, 2001

Handbijbel in NBG -vertaling 1951, Uitgeverij NBG, 2002

Kroeze J.H., 'Job', in: B. van Oeveren, J. Vlaardingebroek (eds.), *Tekst voor tekst, De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht*, 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 265-280.

Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen: De ziekenzalving en pastorale zorg rond de zieken, Nationale Raad voor Liturgie, 1975.

Lindeijer M., 'The Canonical Assessment of Sancity and The Concept of Heroic Virtue. Historical Development and Fundamental Questions', in *Bijdragen* 66 (2005), blz. 65-87.

Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen, Uitgeverij Kok- Kampen, 1998.

Noordergraaf A., Zwanenburg L.G., 'Het evangelie naar Johannes' in: A. Noordergraaf en J.P. Versteeg (eds.), *Tekst voor tekst: De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht*, 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 798-844.

Obayashi H., 'Death and Afterlife, perspectives of World Religions', in: Obayashi H. (ed.), *Death and Eternal life in Christianity*, Westport, Greenwood publishing Group, 1992, blz. 109-124.

Obayashi H., 'Death and Afterlife, perspectives of World Religions', in: Obayashi H. (ed.), "Your Sight Today Is Piercing": *The Muslim Understanding of Death and Afterlife*, Westport, Greenwood publishing Group, 1992, blz. 125-139.

Pessireron S., *Rouwen in zeven 'Nederlandse' culturen: Uitvaart- en rouwrituelen in de Antilliaanse, Chinese, Indonesische, Marokkaanse, Nederlandse, Surinaamse en Turkse cultuur*, Utrecht, SeramPress, jaar onbekend

Quartier T., *Bridging the Gaps: An emperical Study of Catholic Funeral Rites*, Nijmegen, Radboud University, 2007.

Steenbergen W., 'De eerste brief van Paulus aan de Korintiërs', in: A. Noordergraaf en J.P. Versteeg (eds.), *Tekst voor tekst: De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht*, 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 918-936.

Zwanenburg L.G., 'De tweede brief van Paulus aan de Korintiërs', in: A. Noordergraaf en J.P. Versteeg (eds.), *Tekst voor tekst: De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht*, 's-Gravenhage, Uitgeverij Boekencentrum BV 1987, blz. 937-944.

Websites

http://www.cip.nl/nieuwsbericht_detail.asp?id=26439 (8-5-2012)

<http://turkenonline.nl/verhalen-592357-quotde-geur-van-muskus-kwam-uit-haar-neusquot> (8-5-2012)

<http://www.islamweb.net/emainpage/index.php?page=showfatwa&Option=FatwaId&Id=81572> (1-8-2012)

<http://ieslaam.blogspot.nl/2010/09/het-genezen-van-magie.html> (1-8-2012)

<http://al-yaqeen.com/va/vraag.php?id=785>(1-8-2012)

<http://www.huisarts-migrant.nl/index.php/rituelen-rond-sterven-en-rouw> (3-8-2012)

<http://www.uitvaart.nl/infoteek/de-plechtigheid/religie-en-rituelen/hindoes> (3-8-2012)